تحقیقی مجلّہ

کھوج

چھیماہی لاہور

مسلسل شمارہ نمبر 73

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

UNIVERSITY OF THE PUNJAB

شعبہ پنجابی یونیورسٹی اورینٹل کالج لاہور

مجلّہ ''کھوج''

ISSN: 1992-6545

ایڈیٹر	:	پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد
ڈپٹی ایڈیٹر	:	ڈاکٹر نوید شہزاد
ادارتی کمیٹی	:	ڈاکٹر سعید خاور بھٹا، ڈاکٹر ناہید شاہد، ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن، ڈاکٹر انجم رحمانی، ڈاکٹر یونس احقر (پاکستان) ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند (بھارت)
مشاورتی کمیٹی	:	ڈاکٹر سید اختر جعفری، ڈاکٹر عبدالرزاق شاہد، ڈاکٹر ثریا احمد ڈاکٹر شاہد کاشمیری، عمران خالد (پاکستان) ڈاکٹر ستیش کمار ورما (بھارت)

کمپوزنگ	:	محمد سدھیر
چھاپہ خانہ	:	پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور
پتہ	:	شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
ای میل	:	info.punjabi@pu.edu.pk
فون/فیکس	:	042-99210834
شمارے دامُل	:	-/300 روپے پاکستانی، بیرون مُلک 10 امریکی ڈالر

مجلّہ چھیماہی ''کھوج'' وچ چھپن والے مقالے، مقالہ نگاراں دی راء تے مبنی ہوندے نیں۔ ایہنوں ادارہ یا ادارتی کمیٹی دی راء تصور نہ کیتا جائے ....(ایڈیٹر)

چھیماہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں وکھ حکومت دے مراسلہ نمبر ایس۔او (سی ڈی) 75/1-3 مورخہ 2 جنوری 1980ء دے مطابق پنجاب دے سکولاں تے کالجاں لئی وی منظور شدہ اے۔

ISSN: 1992-6545

Editor : Prof. Dr. Ismat Ullah Zahid

Deputy Editor : Dr. Naveed Shahzad

Editorial Board : Dr. Saeed Khawar Bhutta, Dr. Naheed Shahid,
Dr. Nabila Rehman, Dr. Anjum Rehmani,
Dr. Younas Ahqer (Pakistan)
Dr. Karnail Singh Thind (India)

Advisory Board : Dr. Syed Akhtar Jafri,
Dr. Abdul Razzaq Shahid, Dr. Suryya Ahmad
Dr. Shahid Kashmiri, Imran Khalid (Pakistan)
Dr. Staish Kumar Varma (India)

Composer : Muhammad Sudheer

Printing : Punjab University Press, Lahore

Address : Deptt. of Punjabi Language & Literature,
Punjab University Oriental College,
Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)

E-mail : info.punjabi@pu.edu.pk

Tel./Fax No. : 042-99210834

Price : Rs. 300/- (in Pakistan)
: US $. 10/- (Abroad)

Biannual "Khoj" is approved by HEC & recommended for educational institutions of the Punjab by Letter No. S.O(CD)75/1-3 dated 02-01-1980, Govt. of the Punjab.

تحقیقی مجلّہ
چھیماہی

کھوج

جلد37 | جولائی ۔ دسمبر 2014ء | شمارہ نمبر1

مسلسل شمارہ نمبر 73

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

نائب مدیر
ڈاکٹر نوید شہزاد

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

مقالہ نگار حضرات لئی

1- تحقیقی مجلّہ کھوج وچ اجیہے تحقیقی مقالے چھاپے جاندے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی دا سبب بن سکن۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات کھوج دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔

2- کسے وی مقالے وچ پیش کیتی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔

3- مقالہ نگار حضرات جیہڑی لکھت کھوج وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہور رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔

4- کھوج وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں دی تحریری رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے کھوج وچ شامل کیتے جاندے نیں۔

5- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔

6- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح / کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فُٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔

7- مقالہ مسلسل تحریر کیتا جاوے تے سارے حوالے آخر اُتے دتے جان۔

8- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:

لکھاری دا ناں: کتاب دا ناں؛ مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر

9- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

مدیر:

مجلّہ کھوج۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: info.punjabi@pu.edu.pk

Ph&Fax: 042-99210834

بسم الله الرحمن الرحيم

رب دیا پیاریا! مدح تری خَس خَس مُو مُو پیا کردا
تیرے سوہنے قد دیاں گلاں سرُو سرُو پیا کردا
کملیؐ والیا! نظر کرم دی اج ہر نگھا بندہ
بے قدری دیاں پالیاں وچ ٹھرُو ٹھرُو پیا کردا

حفیظ تائب

فہرست

اداریہ

قارئین!

ایس شمارے نوں جے پچھلے دا تسلسل سمجھیا جاوے تاں غلط نہ ہووے گا، ایہہ وی نویں پنجابی نظم دے حوالے نال کھوج لیکھاں اُتے مشتمل اے۔ پہلا مقالہ ڈاکٹر جمیل احمد پال دا اے جس وچ اوہناں نویں پنجابی نظم دے موڈھی شاعر شریف کنجاہی نوں رجحان ساز شاعر متھیا اے تے نالے اوہناں دی نویں پنجابی نظم نوں دین دا ذکر کیتا اے۔ دوجا مقالہ ڈاکٹر عباد حسین (عباد نبیل شاد) دا اے جیہڑا ''نثری نظم تے پنجابی نثری نظم'' دے سرناویں ہیٹھ اے۔ پنجاب وچ نثری نظم دی ہوند تے فیر پنجابی وچ نثری نظم دے وجود تے اوہدی ٹور نوں ایس کھوج وچ موضوع بنایا گیا اے۔ تیجا مقالہ ''اجوکی پنجابی نظم وچ مائتھالوجی'' دے حوالے نال اے۔ کرامت علی مغل نے ایس لیکھ وچ پنجابی نظم تے مائتھالوجی دے سمبندھ نوں سامنے لیاندا اے۔ چوتھا حنا خان دا لیکھ'' نویں پنجابی نظم دے کجھ رجحانات'' اے جیہدے وچ عالمی ادبی رجحانات دے پس منظر وچ نویں پنجابی نظم دے رجحانات نوں چھوہیا گیا اے۔ واصف لطیف دے مضمون ''نویں پنجابی نظم اُتے ترقی پسند تحریک دے اثرات'' وچ ترقی پسند تحریک نال جُڑے پنجابی نظم گو تے اوہناں شاعراں دی نظم بارے گل کیتی گئی اے جیہناں ایس رجحان نوں قبول کیتا۔ شمارے

دا آخری لیکھ ''نئی پنجابی شاعری اور طویل نظم: آغاز روایت'' ڈاکٹر نوید شہزاد دا کھوج لیکھ اے جیہڑا نویں طویل نظم دی روایت نوں سامنے لے کے آندا اے۔

یقین اے کہ نویں پنجابی نظم دے حوالے نال لکھے ایہہ لیکھ نویں پنجابی نظم نوں سمجھن وچ معاون ثابت ہون گے تے ایہو ای کھوج پرکھ دا منصب ہوندا اے۔

—— مدیر

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:73, July-Dece. 2014, pp 09-28

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2014ء، مسلسل شمارہ 73

جدید پنجابی نظم نوں شریف کنجاہی دی دین

ڈاکٹر جمیل احمد پال
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ شالیمار کالج، لاہور

ABSTRACT

Poems are being written in Punjab since many centuries but poetry with new sence, new sensibility and new craft are given by the british rule. Sharif Kunjahi is a well known critic and poet of modern age. Actually he is the poineer of the modern Punjabi poetry. His poems are evergreen and have become new classic. An impression of Sharif kunjahi can be seen on the modern Punjabi Poetry. This Article is to eveluate his place in the modern Punjabi poetry.

نظم، پنجابی شاعری دا سب توں پرانا روپ اے جیہڑا رنگ بدل بدل کے مُڈھ توں لے کے اج دے دور تیکر پنجاب دے نال نال چلدا رہیا اے۔ اج جدوں کہ معرّا نظم دے بعد آزاد تے نثری نظم دا زمانہ اے، ایہدے مگر سانوں اک لما سفر وکھالی دیندا اے۔ پنجابی دیاں مختلف شعری صنفاں دوہڑا، چومصرعہ، سی حرفی وغیرہ وی نظم دا ای اک روپ نیں جد کہ ساڈیاں لوک صنفاں ماہیا، ٹپا، بولی وغیرہ وی نظم وچ شامل نیں۔ گویا پنجابی زبان وچ دنیا دی مختصر ترین نظم لے چِراں توں لکھی جا رہی اے۔ اک مصرعے دی ایس نظم نوں بولی آکھیا جاندا اے۔ ساڈے اج دے دور دے جدید شاعر منیر نیازی نے جدوں اک مصرعے دیاں نظماں لکھن دی بنیاد رکھی تاں گویا پرانی روایت دی ای

پیروی کیتی تے اوہنوں اگے ودھایا۔

نظم دے اپنے ون سونے رنگاں دے باوجود ایہہ حقیقت اپنی تھاں موجود اے کہ جدید انداز دی نظم دی بنیاد انگریزاں دی آمد مگروں ای رکھی گئی۔ ساڈیاں بہت ساریاں جدید صنفاں جویں کہ افسانہ، ناول، انشائیہ وغیرہ انگریزی ادب دے اثرات پاروں ای وجود وچ آئیاں۔ 1849ء وچ انگریزاں دے پنجاب اتے قبضے دے بعد جیون دے ہر وہار تے کھیتر نے نواں رنگ روپ وٹا لیا۔ ادب کویں ایہدے توں باہر رہ سکدا سی۔ ایسے پاروں جتھے پنجاب وچ انجمن پنجاب تے کرنل ہالرائیڈ دیاں کوششاں نال اردو وچ موضوعاتی نظماں لکھے جان دا رواج پیا، پنجابی وچ وی ایہہ رواج بدوبدی شروع ہو گیا۔ پہلی جنگ عظیم نے پوری دنیا تے اوہدے ادب نوں اُکا بدل کے رکھ دتا۔ شریف کنجاہی ایسے دور وچ پیدا ہوئے۔ اوہناں نے اپنی لکھت دا آغاز شاعری توں ای کیتا سی۔ ایہہ اک نظم سی جیہڑی اوہناں نے اپنے اک متر دے امرتسر میڈیکل کالج وچ داخلے پاروں 1931 وچ لکھی۔ ایہدے بارے اظہار کردے ہوئے اوہناں پروفیسر خالد ہمایوں نوں دسیا:

> میرے اک گرائیں ''سراج'' نے چنگے نمبر لے کے میٹرک پاس کیتا (1931ء وچ) تے اوس نوں امرتسر میڈیکل کالج وچ داخلہ مل گیا تے اوس دی الوداعی تقریب تے کجھ مصرعے جوڑے سن:
>
> لگیاں تروڑیاں نئیں کسے جوڑ کے
>
> اوہوا اج جوڑیاں نوں چلیا تروڑ کے (1)

شریف کنجاہی ہوراں جس زمانے وچ شاعری شروع کیتی، اوس سمے شاعری وچ دو متوازی ادبی لہراں چل رہیاں سن۔ اک تاں کلاسیکی انداز سی جیہڑا مکن نوں سی۔ پنجابی کلاسیکی ریت دے دو وڈے تھم یعنی میاں محمد بخش تے خواجہ غلام فرید وفات پا چکے سن۔ ہدایت اللہ، محمد بوٹا تے کجھ ہور شاعر میدان وچ سن۔ زیادہ تر روایتی موضوعاں بارے لکھیا جا رہیا سی۔ مولا بخش کشتہ پنجابی وچ غزل دی رِیت پا چکے سن پر ایہدے نال نال سی حرفی دی وی بھاری روایت موجود سی۔ ایس دور دے ہور اگھے شاعراں وچ استاد ہمدم تے فیروز دین شرف وغیرہ کافی معروف سن۔

ایس دور وچ دوجی لہر جیہنوں جدید لہر آکھنا مناسب ہووے گا، اوہدے بانیاں وچ موہن سنگھ تے امرتا پریتم دے ناں بنیادی اہمیت دے حامل نیں۔ ایہناں دوہاں نے اوہناں معاملات ول دھیان کیتا جیہڑے عام لوکاں دے مسائل سن۔ دوجی دھر یعنی کلاسیکی انداز وچ لکھن والے بھاویں چنگی شاعری کر رہے سن پر اوہناں دے کلام وچ عصری شعور دی بہت گھاٹ نظر آوندی اے۔ ایہدی

وڈی مثال پیر فضل گجراتی دی اے جیہناں غزل نوں بے انتہا وسعت تے کھلار دے نال نال نویں موضوعاں توں وی جانو کروایا پر اوہناں دی شاعری وچ اوہناں دا زمانہ تلاش کرنا ممکن نہیں۔ ایہد ے ٹاکرے شریف کنجاہی ہوراں اپنے زمانے دی عکاسی کیتی۔ سچ پچھو تاں ہر وڈے شاعر وانگ اوہناں دے کلام وچوں اوہناں دے زمانے دی تواریخ وی مرتب کیتی جاسکدی اے۔

اوہناں دی پہلی چھپت وی نظم ای سی۔ اوہناں نے ''پریت لڑی'' وچ لکھنا شروع کیتا۔ کجھ نظماں گرمکھی، کجھ فارسی رسم الخط تے کجھ اردو وچ چھپیاں۔(2)

شریف کنجاہی دی پنجابی شاعری دے دو پراگے چھپے۔ جیہناں دا ویروا انج اے:

جگراتے	پنجابی	گرمکھی 1958، شاہ مکھی 1965
اوڑک ہوندی لو	پنجابی	1995 پولیمر پبلی کیشنز، لاہور

اوہناں دی اردو شاعری دے تن پراگے ''ستارہ سحری'' ''سورج سوچ اور سائے'' تے ''لمحوں کا صحرا'' دے ناں نال چھپے جد کہ ''دودِ دل'' دے ناں نال فارسی شاعری دا اک مجموعہ وی چھپیا۔ شریف کنجاہی نوں جدید پنجابی نظم دے موڈھیاں وچ شمار کیتا جاندا اے۔ ایس بارے رشید انور لکھدے نیں:

> ''پنجابی جدید شاعری دی نینْہہ کدوں پئی تے ایہنوں کاغذ اُتے اجاگر کرن والی پہلی شخصیت کون سی، مینوں اجے ایہدا پکا پتا نہیں لگا، پر انج لگدا اے کہ متحدہ ہندوستان وچ امرتا پریتم ایس جدید شاعری دے مجرم نوں پہلا پتھر ماریا سی۔ ایہدے بعد حج نوں جان والے حاجیاں دی کنکر مارن دی رسم موجب احمد راہی وی کنکریاں ماردا نظر آوَندا اے، فیر شریف کنجاہی تے اوہدے بہت سارے ساتھی نظر پیندے نیں۔''(3)

رشید انور ہوراں دی گل رتا بھلیکھا پان والی اے۔ اوہناں نے امرتا پریتم دے بعد احمد راہی تے فیر شریف کنجاہی دا ناں لیا اے۔ اصل وچ شریف کنجاہی نے نظم لکھنا لگ بھگ اوسے زمانے وچ شروع کر دتا سی جدوں امرتا پریتم نے شروع کیتا۔ احمد راہی ہوری بعد وچ آئے۔ رشید انور دے بھلیکھے دی وجہ ایہہ اے کہ احمد راہی دی کتاب (ترنجن) پہلاں چھپ گئی سی۔ حالاں کتاب دا پہلاں چھپ جانا ایس گل دی دلیل نہیں ہوندا کہ کتاب وچ شامل مواد وی پہلاں ای لکھیا گیا ہووے۔ بہت سارے شاعراں دیاں کتاباں چھپدیاں ای نہیں پر اوہناں دی اہمیت تے مقام توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔

پہلے پنجابی پراگے دے واہگیوں پار تے اُرلے پاسے چھپن وچکار ست سال دا فرق اے۔
''جگراتے'' جو 1958ء وچ چھپی، ہُن تیکر ایہدے تن ایڈیشن چھپ چکے نیں۔ پنجابی کتاباں دے دُوجے تیجے ایڈیشن دی نوبت گھٹ ای آوندی اے پر چونکہ ایہہ کتاب ایم اے پنجابی وچ جدید شاعری دے نصاب دا حصہ رہی اے ایس لئی ایہدی منگ کسے نہ کسے حد تیکر رہی۔ ہُن تیکر ایہدا آخری (تیجا) ایڈیشن 1986 وچ چھپیا اے، جیہڑا عزیز پبلشرز، چوک اردو بازار ولوں چھپیا۔ 112 صفحے دا ایہہ پراگا اصلوں پرانے ایڈیشن دا ای ری پرنٹ اے کیوں جے ایہدی نویں سریوں کتابت وغیرا دی کھیچل نہیں کیتی گئی سگوں پرانیاں کاپیاں وچ ای تاریخ تے پرنٹ لائن وغیرہ بدل کے چھاپ دتا گیا اے۔ کتاب وچ شفقت تنویر مرزا تے منو بھائی دیاں راواں وی موجود نیں۔

''جگراتے'' کتاب دی اک وڈی اچنچتا ایہہ اے کہ ایہدے وچ غزل کوئی نہیں۔ شریف کنجاہی ہوری جدید دور دے شاعر سن۔ اوہناں نے ترقی پسنداں دی چڑھتل دے دور وچ شاعری شروع کیتی جد کہ اوس دور وچ ایہو نظر آ رہیا سی کہ غزل دے دن گنے جا چکے نیں۔ جوش ملیح آبادی ورگے شاعر غزل توں بیزاری دا اظہار کر رہے سن تے ایہنوں ''وحشیانہ'' صنف سخن آکھیا جا رہیا سی۔ پر کجھ چر غیر مقبول ہون دے بعد غزل اک واری فیر مقبول ہو گئی تے ایہہ مقبولیت اج تیکر قائم اے۔ عجیب گل ایہہ اے کہ اپنی مڈھلی شاعری یعنی ''جگراتے'' دے دور وچ وی شریف کنجاہی ہوراں غزلاں لکھیاں پر ایہہ غزلاں اپنے پہلے پراگے وچ شامل نہیں کیتیاں۔ ''اوڑک ہوندی لوء'' وچ جیہڑیاں غزلاں شامل نیں اوہناں وچ زیادہ تر غزلاں 58-1957ء دیاں نیں تے اکا دُکا ایدوں وی پہلاں دیاں۔ ایہہ ساریاں غزلاں بڑی اسانی نال پہلے پراگے وچ شامل ہو سکدیاں سن پر لگدا اے کہ شریف کنجاہی ہوراں جان بُجھ کے نہیں شامل کیتیاں۔ بعد دے دور وچ وی اوہناں نے غزلاں لکھیاں جو اوہناں دی دُوجی کتاب وچ شامل ہوئیاں۔ ایہناں وچوں آخری غزل ستمبر 1976ء دی اے۔[4]

''جگراتے'' وچ کُل 37 نظماں شامل نیں۔ شفقت تنویر مرزا تے منو بھائی دیاں جو راواں شامل نیں اوہ ''پنجابی گروپ'' لاہور وچ پڑھیاں گئیاں سن۔ ایس کتاب دیاں زیادہ تر نظماں اوہ نیں جیہڑیاں ہُن شریف کنجاہی ہوراں دی شناخت سمجھیاں جاندیاں نیں۔ ''ون دا بوٹا'' توں وکھ اوہناں دی نظم ''کھیڈ لے'' تے ''ویر توں کنجاہ دا ایں'' نے مقبولیت دے معرکے مارے نیں۔ ''پانی بھرن پنہاریاں''، ''تیرا پنڈ'' تے ''مسافر'' ورگیاں نظماں وی اوہ نیں جیہڑیاں ادب دے معمولی قاری نوں وی زبانی یاد نیں تے ایس گل دا ثبوت نیں کہ شریف کنجاہی دی نظم اُچے معیار دی ہو کے وی عوام دے ذوق دی نمائندگی وی کردی اے۔ شفقت تنویر مرزا اوہناں دی شاعری بارے لکھدے نیں:

> ''شریف ہوراں عقل تے سوچ نال جد روح نوں وی ملا لیا تے فیر اوہناں دیاں نظماں دا رنگ روپ ہور ہوندا گیا۔ فیر اوہ پنڈ تے شہر دی منڈھلی لڑائی اُتے اک ایویں جیہی نگاہ پا کے نظم نہیں کہندے بلکہ اٹل حقیقتاں، دھروں لکھے لیکھاں تے بندے دیاں ازلی مجبوریاں نوں موضوع بنا کے پنجابی دی ادبی روایت نوں سامنے رکھ کے سوچ تے جذبے دے تولویں تال میل نال نظم لکھدے نیں۔''(5)

شریف کنجاہی ہوراں دی شاعری بارے عام تاثر ایہوا ے کہ اوہ دھرتی تے مٹی دے بہت نیڑے اے۔ اوہناں دیاں نظماں وچوں دھرتی دی واشنا آوندی اے۔ دھرتی واسیاں دے دُکھ سُکھ، سِکاں سدھراں، آساں امیداں، مسئلے مسائل تے ہور سارا کجھ اوہناں دی شاعری وچ ملدا اے۔ ڈاکٹر اسلم رانا اپنی کتاب 'رنگ سنگ، وچ شریف کنجاہی ہوراں دے اپنے قول مطابق ایہدا سبب دسدے نیں:

> ''پنجابی زبان وچ لکھن دی جیہڑی وجہ شریف کنجاہی ہوراں آپ دسی اے، اوہ سچی تے حقی جاپدی اے جے اوہ پنجابی ول ایس واسطے آئے نیں کہ ایہدے بغیر اوہناں دی شاعری وچ اوہناں دے دیس دی مٹی دی باشنا نہیں رچ بس سکدی۔''(6)

شریف کنجاہی ہوراں دی شاعری دی وڈی خصوصیت ایہہ اے کہ اوہ سادگی تے بے تکلفی نال وڈی توں وڈی گل کہہ جاندے نیں۔ اوہناں دی زبان عام زندگی توں لئی گئی اے۔ گجرات دے مقامی لہجے مطابق اوہ ''گا، گی، گے'' ورگے لفظاں دی بجائے ''دا، دی، دے'' دے لفظ ورتدے نیں۔ کویں، کسراں ورگے لفظاں دی بجائے اوہناں کول ''کیکن'' تے انجے جیکن ورگے لفظاں دی ورتوں ملدی اے۔ اوہناں دیاں نظماں ساڈے آل دوال دیاں نظماں نیں۔ کدھرے اوہ دنیا اُتے جنگ عظیم دی انھیری جھلدے ویکھ کے پریشان ہوندے نیں کہ دنیا نوں کہی واء وگ گئی اے۔ جدوں اوہ اپنی اکلوتی بھولی جہی دھی نوں گڈیاں نال کھیڈدے ویکھدے نیں تاں ''کھیڈ لے'' ورگی نظم تخلیق ہو جاندی اے۔ بس دے سفر وچ ای جدوں کوئی پنڈ واسی سوانی ہم سفر بن جاندی اے تاں ''ویرتوں کنجاہ دا ایں'' ورگے شاہکار بن جاندے نیں۔ ایہہ نہیں کہ شریف کنجاہی کول سانوں رومانی خیالات دیاں نظماں نہیں ملدیاں۔ انج دیاں نظماں ہے نیں پر شریف کنجاہی نرا عشق و عاشقی نوں ای زندگی دی بنیاد نہیں سمجھدے۔ اوہ عشق و محبت نوں زندگی دا حصہ من کے اوہدے بارے لکھدے ضرور نیں پر اپنی ہر نظم دی بنیاد ای عشق اتے نہیں رکھدے ''گیت'' تے ''جھوٹھیا جہان دیا'' ایسے انداز دیاں نظماں نیں۔

''جگراتے'' دا مُڈھ ''ون دا بوٹا'' نال ہوندا اے جو اوہناں دی مشہور نظم اے۔ سادہ جہے لفظاں دی ایس نظم وچ بے انت خوبیاں نیں۔ ون دا اک بوٹا راہ جاندے مسافر نوں اپنے پیلو تے چھاں پیش کر رہیا اے:

میں ون دا سنگھنا بوٹا/ ٹھنڈیاں میریاں چھاواں/ مٹھّیاں میریاں
پیلوں/ وے توں راہیا جاندیا/ بھکھن بھانیا ماندیا/ آ جا جھٹ گھسا
لے/ میریاں پیلو کھا لے/ میری چھاویں بہہ لے (7)

بظاہر ایہہ نظم ون دے اک بوٹے دی زبانی بیان کیتی گئی اے تے نیکی دے عمل دی عکاسی کردی اے پر نرا ایہو ای ایس ی بنیاد نہیں۔ شاعر نے سانوں ایس انداز نال تلقین کیتی اے کہ کدھرے وی پراپیگنڈے دا احساس نہیں ہوندا۔ اک پاسے تاں اوہ سانوں ایہہ کہندا اے کہ جے درخت اپنا سب کجھ کسے اجنبی نوں پیش کر سکدا اے تاں اسیں انسان جو اشرف المخلوقات آں، کیوں نہیں انج دیاں نیکیاں کر سکدے۔ ایہدے نال نال اوہ سانوں ویلے دے گذرن دا احساس دوا کے ایس گل دا نکھیڑا وی کردا اے کہ ایدوں پہلاں کہ ویلا گزر جاوے تے مہلت مُک جاوے، سانوں اپنا کم کر لینا چاہیدا اے۔ فیر ایہہ وی اے کہ سانوں ساری حیاتی دوڑ دیاں ای نہیں گزارنی چاہیدی۔ کجھ ویلا اپنے لئی وی کڈھنا چاہیدا اے۔ زندگی نرا کولھو دے داند دا چکر نہیں، مانن والی چیز وی اے:

جیون پینڈا ڈونگھا منیا/ پر انج دُھپے سڑیاں/ دُھدل پھکیاں/ کجھ نہیں
بن دا/ اوہوا جھٹ سہانے/ جیہڑے چھاواں بیٹھ وہانے (8)

بنیادی طور اتے ایہہ نظم اجہی اے جیہنوں جنی واری پڑھیا جاوے، معنیاں دے نویں نویں پرت کھلدے چلے جاندے نیں۔ فیر ایہہ وی اے کہ ہر چنگے ادب وانگ ایہہ نظم مقصدیت تے رکھدی اے پر ایہدے اتے کدھرے وی پراپیگنڈے دا احساس نہیں ہوندا۔ غیر محسوس طور اُتے ایہہ نظم سانوں بدلدی چلی جاندی اے۔ ایہو وڈے ادب دی خوبی ہوندی اے۔

حقی گل تاں ایہہ اے کہ نظم ''ون دا بوٹا'' نوں اوہناں نظماں وچ شمار کیتا جا سکدا اے جیہڑیاں جنی واری پڑھو، اونی واری ای تازگی دیندیاں نیں تے ہر وار اوہناں دا کوئی نہ کوئی وادھو مطلب ذہن وچ آ جاندا اے۔

کتاب وچ شامل اگلی نظم ''مسیٹ'' وچ بھکھ تے غربت نوں بنیاد بنایا گیا اے۔ پڑھے لکھے لوک کتاباں وچ عام پڑھدے نیں کہ متوازن خوراک صحت لئی مفید اے تے سانوں اپنی خوراک وچ فلاں فلاں چیز ضرور شامل کرنی چاہیدی اے پر شریف کنجاہی سوال کردے نیں کہ جتھے بھکھ بھنگڑے

پاندی ہووے، جتھے روٹی ای پوری نہ ہوندی ہووے، اوتھے وٹامن تے پروٹین کتھوں آون گے:

تسیں وچ کتاباں ہزار لکھو، لوکو ددھ پیو، لوکو پھل کھاؤ
ہفتہ صحت منان نوں ریڈیو تے لکھ وار دہائیاں پئے پاؤ
وٹامن پروٹین دیاں گھتکلاں نال کالے ورقیاں تے ورتے کری جاؤ
بھکھ بھانگڑے پاوندی کیوں جگ تے سوچو کدے نہ ایس تے چت لاؤ(9)

شریف کنجاہی ہوری ایس عمل دا کارن وی کانی ونڈ نوں قرار دیندے نیں۔ یعنی سرمایہ داری نظام جتھے امیر ہور امیر تے غریب ہور غریب ہو رہیا اے۔ اگلیاں دو نظماں یعنی ''نہ بیبا'' تے ''کون ایہہ کھکھر چھیڑے'' سوانی جذبات دے اظہار دیاں نظماں نیں۔ پریتاں پانا، آساں نوں پانی لانا، اڈیکنا، جاندے دا راہ تکنا، ایہو جہے عمل نیں جیہڑے سوانیاں دے من دا سیک ہوندے نیں۔ ایہناں ای خیالاں نوں ایہناں دوہاں نظماں وچ بنیاد بنایا گیا اے۔ کسے حد تک ایہو خیال ''ترنجن وچ'' دا وی اے جیہدے اندر ترنجن دیاں کڑیاں دے گلاں کرن تے گجھیاں رمزاں مارن نوں موضوع بنایا گیا اے جیہنوں روکیا نہیں جا سکدا۔ دو ہور نظماں یعنی 'گیت، تے 'جھوٹھیا جہان دیا، وی ایسے مفہوم دیاں نظماں نیں۔ 'گیت، وچ ہان دے مُنڈے بارے چاء تے چاہ دا وکھالا اے جیہڑا منہ چت وی لگدا اے، ہان دا وی اے تے برادری دا وی اے۔ اوہدے گھر وچ سس نناں دا وی کوئی رولا نہیں، زِویں بھانڈا وی اے۔ ظاہر اے ایہو جہے مُنڈے دی بیوی بننا خوش قسمتی دی گل اے تے ہر مٹیار دی سدھر اے کہ ''مائے مینوں چاء اوہدی منگ اکھوان دا''۔ ''جھوٹھیا جہان دیا'' وچ مٹیار ایس گل اتے جھردی اے کہ اوس جہان دے جھوٹھے نے مینوں سہیلیاں وچ کچا کروایا تے کسے پاسے جان جوگا نہ چھڈیا۔

''مولا خیر گزارے'' تے ''ڈونگھے ویہن'' اجہیاں نظماں نیں جیہناں وچ شاعر دنیا دے دکھاں درداں تے چھٹریاں جنگاں پاروں اداس نظر آوندا اے تے سوچدا اے کہ دنیا اتے کیہڑی انھیری جھل پئی اے کہ انسان وحشی ہو گئے نیں۔ ''مولا خیر گزارے'' وچ شاعر ایس گل اتے پریشان نظر آوندا اے کہ جنگاں فیرتوں چھڑن والیاں نیں، قوماں وچکار جنگ ہووے گی تاں کیہ بنے گا۔ کیہ دنیا دے ایہہ سوہنے سوہنے تے ہسدے وسدے لوک ایویں اجڑ جاون گے؟ کیہ کنکاں دیاں فصلاں تے سرہیوں دے بُوٹے جو لچک لچک کے شرماندے نیں، ایہناں اتے اسمان توں انگارے وس کے ایہناں نوں برباد کرن گے۔ ''مولا خیر گزارے'' ایس نظم دا ٹیپ دا مصرع اے۔ ایہدے بارے عارف عبدالمتین لکھدے نیں:

''شریف کنجاہی نے اپنے وسوسیاں نوں پڑھن سنن والیاں تیک اپڑان لئی جیہڑا تشبیہی تے استعاراتی انداز اختیار کیتا اے، اوہ جمالیاتی نقطہ نظر نال بڑا دل کھچواں اے، تے نظم نوں پراپیگنڈے دی نیویں سطح توں چک کے فن دی اچی سطح اتے لے جاندا اے۔''(10)

نظم ''سوچناں'' اصلوں ونڈ سمے ہون والی کھوہا کھوہی تے قتل و غارت بارے اے۔ حساس ذہن دا شاعر جدوں ویکھدا اے کہ صدیاں توں کٹھے رہن والے انج درندے بن گئے نیں کہ اک دوجے نوں قتل کرن دے نال نال مال وی لٹ رہے نیں تے دھیاں بھیناں دی عزت وی برباد کر رہے نیں تاں اوہ پریشان ہو جاندا اے۔ ایسے ای سوچ دی ایہہ نظم اے:

سوچنا واں دنیا نوں کیہی وگ گئی اے
اکو جیہی ہر پاسے اگ لگ گئی اے(11)

عارف عبدالمتین نے ایس نظم دے حوالے نال لکھیا:

'' شریف کنجاہی جیہے جنگ دے مخالف تے امن دے پرچارک واسطے ایہہ بڑا مشکل سی پئی اوہ اوس وڈا ئکی تے مار دھاڑ نال سمجھوتہ کر سکدے یاں اوہدی کسے طرحاں حمایت کر سکدے جیہڑی 1947ء وچ بڑے وڈے پیمانے اتے روا رکھی گئی، تے جیہدے نتیجے وچ ایس سوہنی دھرتی دا انگ انگ لہو نال رنگیا گیا۔ ظاہر اے پئی شریف کنجاہی جیہے انسان دوست دیاں اکھیاں ایس صورت حال نوں ویکھ کے خون دے ہنجو کیرن توں نہیں بچ سکدیاں ساہن، ایس عالمگیر قتلاً قتلی توں لوکاں نوں روک لینا تے شریف کنجاہی دے وس وچ نہیں سی، پر ایہہ سوچنا تے اوہناں دے اختیار وچ سی پئی دنیا نوں ایہہ کیہ وگ گئی اے۔''(12)

ایسے دور دی اک نظم ''کونت میرا گھر آیا'' اے۔ فوجیاں نوں عام کر کے چھٹی نہیں ملدی۔ سالاں مگروں جے دو چار دن لئی گھر آ جاون تاں بیویاں نوں چاء چڑھ جاندے نیں۔ اوہ اپنے خاوند دے کپڑے دھوندیاں تے ہور سیوا کردیاں ای نہیں تھکدیاں۔ ایہدا ای اینٹی کلائمکس نظم ''لمیاں سیالی راتاں'' نیں جیہڑیاں کٹیاں نہیں جاندیاں کیوں جے کونت کول نہیں۔ ''لہور لہور اے'' اوس سماج دی کہانی اے جتھے دے لوکی پنڈ چھڈ کے شہراں نوں آ جاندے نیں تے ایتھے ای گواچ یاں مر مک جاندے نیں۔

نظم 'انیندرے'' اک کیفیت دی عکاسی کردی اے۔ عام زندگی وچ کئی وار انج ہوندا اے

کہ بندا سون واسطے بسترے اتے لیٹدا اے پر نیندر آون دا ناں نہیں لیندی۔ پلسیٹے ماردیاں رات گزردی جاندی اے تے خیالاں دا جھرمٹ جان نہیں چھڈدا۔

نظم ''کھیڈ لے'' نوں کجھ لوک شریف کنجاہی دی شاہکار نظم مَن دے نیں۔ اصل وچ ایس نظم دی وڈیائی ایہدے اندر دی سچائی اے۔ ایہدے وچ اک پیو دے سچے تے سُچے جذبات دی عکاسی کیتی گئی اے جیہڑے اوہ اپنی دھی نوں گڈیاں پٹولیاں نال کھیڈدیاں ویکھ کے محسوس کردا اے۔ پیو سوچدا اے کہ دھی رانی اجے معصوم اے۔ اجے ایہدے کھیڈن دے دن نیں۔ ایہنوں احساس نہیں کہ وڈی ہو کے ایہدی زندگی وچ کنے وخت تے پواڑے نیں تے کیہ کیہ مشکلاں نیں۔ اجے تاں بس ایہنوں کھیڈن دی پئی اے۔ پیو وی ایہو چاہندا اے:

کھیڈ لے، میریے بھولیے دھیے!
کھیڈ لے گڈیاں نال
اپنیاں ضداں اڑیاں وی منوا لے چار دیہاڑے
تیرا راہ مل بیٹھے ہوئے نیں کنے وخت پواڑے
کنے دکھ جنجال
کھیڈ لے کھیڈ لے چھیتی چھیتی کھیڈ لے گڈیاں نال(13)

ایہہ نظم اک پاسے تاں پیو دیاں سدھراں دی عکاسی کردی اے، دُوجے پاسے ایہدے بین السطور اندر پیو دے سارے خدشات وی موجود نیں۔ اک حساس پیو نوں پتا اے کہ اوہدی دھی جدوں وڈی ہووے گی تاں اوہنوں بہت سارے مسائل دا سامنا کرنا پوے گا۔ پنجاب دا ظالم سماج، عرباں دے اوس سماج توں کسے طرح وی گھٹ نہیں جیہدے وچ دھیاں نوں پیدا ہوندے سار زندہ دفن کر دتا جاندا سی۔ اج اسیں دھیاں نوں دفن تے نہیں کردے پر اوہناں نال جو سلوک ہوندا اے، اوہ دفن کرن توں گھٹ نہیں ہوندا۔ ایہہ نظم اج توں لگ بھگ سٹھ سال پہلاں دی اے جدوں اجے عورتاں دی آزادی بارے کوئی لہر پنجاب وچ موجود نہیں سی، نہ تے این جی اوز عورتاں نوں پٹھے سدھے سبق دیندیاں سن تے نہ ای عورتاں وچ تعلیم اینی عام سی کہ اوہ اپنے حقاں دا شعور کر سکدیاں۔ فیر پنڈاں تے شہراں وچ فاصلے وی بہت زیادہ سن۔ سس دا جیہڑا روایتی تصور ساڈے لوک گیتاں وچ ملدا اے، اوہ اوس سمے کافی حد تک عملی طور اُتے موجود سی۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ایس نظم دے حوالے نال لکھدے نیں:

''شریف کنجاہی ہوراں ایس نظم وچ اپنی اکلوتی دھی نوں مخاطب کیتا اے۔

نرینہ اولاد دا نہ ہونا ساڈے معاشرے وچ کیہڑے کیہڑے بکھیڑیاں نوں جنم دیندا اے، ایس توں ہر کوئی واقف اے پر کیوں جے ایہہ بندے دے اپنے وس دی گل نہیں اے ایس لئی شریف کنجاہی ہوراں نے اپنی پوری شاعری وچ شعوری طور تے ایس محرومی نوں داخل نہیں ہون دتا پر ایہہ احساس غیر شعوری طریقے نال آپ مہارے ایس نظم وچ آ گیا اے۔''(14)

کاں دا بنیرے تے بولنا ساڈے سماج وچ پروہنے دے آون دا سدا سمجھیا جاندا اے۔ شریف کنجاہی دی نظم ''کاں بولے'' تے ''کیوں بولے'' ایسے پچھوکڑ وچ نیں۔'کاں بولے، وچ اوہناں سدھراں دا ذکر اے جیہڑیاں کاں دی اواز سن کے تانگھ رکھن والے جوان دل وچ جاگ پیندیاں نیں جد کہ' کیوں بولے، وچ اوہناں مایوسیاں دی کتھا اے جیہڑیاں کاں بولن پر پروہنے نہ آون پاروں من اندر پنگر دیاں نیں۔

اک معصوم جہی نظم ''نزلہ'' اے۔لوکل بساں وچ اکثر اجیہے لوکاں نال واہ پیندا اے جیہڑے تہاڈی کسے نہ کسے خامی دا ذکر کر کے تہانوں نصیحتاں کرن لگ پیندے نیں۔ خاص کر پرانی نسل دے بزرگ جیہڑے نویں نسل دی ''بے راہروی'' ویکھ کے نصیحت کرنا اپنا فرض سمجھدے نیں۔انجے دی ای سوانی نے ساڈے شاعرنوں بس وچ نکی عمر پر چٹے والاں دا مہنا دیندی اے تاں احساس ہوندا اے کہ اپنی بے تکلفی پنڈ دیاں وڈیری عمر دیاں سوانیاں ای کر سکدیاں نیں تے پنڈاں دے سادا دل شاعر ای اجہیاں سن وی سکدے نیں۔شہراں وچ اج کوئی کسے نوں انج دی گل آکھے تاں ایس گل دا امکان ہوندا اے کہ جوان نسل دا بندا بڈھے دی بے عزتی کر دیوے تے آکھے کہ کم نال کم رکھو۔ پر شریف کنجاہی ہوراں ایہوجہی کیفیت وچوں ''نزلہ'' ورگی نظم کڈھ لیاندی اے۔

نظم ''پینڈے'' توں شاعر تے اوہدے نال نال زندگی دے سفر دے جاری رہن دا احساس ہوندا اے۔نظم وچ اک راہی دی کتھا اے جیہڑا ہاڑ دے دناں وچ تھل دی دوپہر اندر کدھرے جا رہیا اے تے گرمی تے لو بھگت رہیا اے۔شاعر اوہدا ذکر کر کے آہندا اے:

ڈونگھا ذرا سوچیے تے اسی اوہدے نال دے
پینڈیاں دے وچ پئے عمراں نوں گالدے
پینڈے جیہناں پتا نہیں کدوں کدے مکنا اے
کدوں جا کے وختاں دے مڑ ھکے نے سکنا اے (15)

''جگراتے'' وچ شامل نظم ''اک خط'' اک سدھر تے اک شکوہ اے۔دُور گئے سجن نال ایس

گل دا کہ اوہ دوجے شہر جا کے بھل ای گیا اے:

کیہے تساں دل پکے کیتے، کیہے تساں چت چائے
کدی نہ لئی جے وات اساڈی
نہ کوئی سکھ سنیہا
تساں ایہہ چپ دا روزہ رکھیا، دسو کیوں اجیہا
تسیں اساڈے من وچ وسو، اسیں نہ چیتے آئے
کیہے تساں دل پکے کیتے، کیہے تساں چت چائے(16)

شریف کنجاہی ہوراں دیاں کجھ نظماں یاداں بھریاں نیں۔ یاداں عام کر کے تکلیف دہ ہوندیاں نیں تے اُداسی اوہناں اُتے چھائی ہوئی ہوندی اے۔ شریف کنجاہی کول وی ناسٹلجیا (Nostalgia) یعنی ہیرواملدا اے۔ نظم ''تیرا پنڈ'' انجے دی ای اک نظم اے:

اج اوس پنڈ دے میں کولوں لنگھ چلیاں
جتھوں کدے ملنے تے دل نہیں سی کردا
جتھے مینوں نت پیار رہندا کوئی کم سی
کم کیہ سی، سچی گل اے جتھے تیرا دم سی
تیرے دم نال پنڈ جچ والی تھاں سی
کیڈا سوہنا ناں سی(17)

''تینوں یاد کراں'' اک نوجوان سوانی دے من دی حالت اے جیہڑی ہر کلے ویلے اپنے محبوب نوں یاد کردی اے ''پانی بھرن پنہاریاں'' وچ زندگی دا وڈا اصول دسیا گیا اے کہ جے انجام ٹھیک ہو گیا تاں سب ٹھیک ہو گیا۔ ایسے طرح دی اک گل نبی پاکؐ دی حیاتی نال جُڑی ہوئی وی ملدی اے۔ شریف کنجاہی ہوری لکھدے نیں:

پانی بھرن پنہاریاں تے ونو ون گھڑے
بھریا اس دا جانیے جس دا توڑ چڑھے
اوہوا لج چرکلی، اوہوا کھوہ دا گھیر
اک بھنے اک بھر لئے، ایہہ لیکھاں دا پھیر
لیکھاں دی سب کھیڈ ہے، جدوں ایہہ دیندے ہار
لکھاں سگھڑ سیانیاں بھنن ادھ وچکار(18)

''ویرتوں کنجاہ دا ایں'' تاں سمجھو اک رپورتاژ اے۔ بس دے سفر وچ اک سوانی شاعر نوں ملدی اے جیہڑی اوہنوں پچھان لیندی اے تے پچھدی اے کہ کیہ توں فلانا ایں؟ ایہہ عمل اکثر بساں گڈیاں وچ، راہ جاندیاں تے کسے نہ کسے تقریب وچ اکثر لوکاں نال ہوندا اے۔ جیہڑے لوکاں نال گوڑھی سنگت رہی ہووے، ملے چراں مگروں اوہناں دے چہرے وی پچھانے نہیں جاندے کیوں جے وچکار ورھیاں دے پندھ دی دھوڑ پے گئی ہوندی اے۔ ایہو جہے ای اک مقام اتے شاعر نوں پنڈ دی اک سوانی ملدی اے تاں اوہدا حال چال پچھن دے نال نال اپنے کنے سارے ای دکھ سکھ پھول چھڈدی اے۔ کھڑ چکے پتر نوں وی دس دیندی اے کہ ایہہ تیرا ماما اے۔ ایہہ سارا کجھ اوس بھول پن دی بھرویں مثال اے جیہڑی ویلے دے نال نال ساڈے پنڈاں وچوں وی گواچدی جا رہی اے۔

نظم ''مسافر'' ایس کتاب دی انتلی نظم اے جیہڑی تشبیہاں دا اک بولھ اے۔ ایہدے ہر مصرعے وچ ای اک توں ودھ تشبیہاں ملدیاں نیں۔ نظم وچ دنیا دی بے ثباتی نوں وی سچے ڈھنگ نال بیان کیتا گیا اے:

تیرا پنڈا پوری توت دی، تیری لگراں ورگی بانہہ
تیرے بلھ نیں پھل کریر دے، تیرا جوبن ون دی چھاں
ایہہ چھاواں سدا نہ رہنیاں، رہے سدا اوس دا ناں
اسی رب سببی گورئیے اج آ گئے ایس گراں
اساں جھٹ دوپہر گذارنی، اساں بہتا نہیں پڑاں
اساں پنڈ نہ پانے جوگیاں، اساں مل نہ بہنی تھاں
کس پکے پا کے بیٹھنا، ایہہ دنیا اک سراں
تیرے جوبن وانگوں گورئیے، اسیں کل مسافر ہاں(19)

''جگراتے'' دیاں نظماں ہر لحاظ نال اپنے زمانے دی عکاسی کردیاں نیں۔ اوہناں دے موضوعات وی نویں نیں، مثبت قدراں نوں سامنے رکھ کے لکھیاں گئیاں نیں تے تعمیر ہون دے باوجود اوہناں وچ شاعر دے نظریات دا عنصر اینا گھٹ اے کہ کدھرے وی نظم پراپیگنڈا نہیں بن جاندی۔ سانوں ایس کتاب بارے عارف عبدالمتین ہوراں دی ایہہ راء ہر لحاظ نال ڈھکویں تے چجویں لگدی اے پئی:

'' شریف کنجاہی دی شاعری روایتی موضوعاں توں چوکھی دور اے تے سادی

دھرتی دے دکھی وسنیکاں نوں عشق محبت دیاں فرضی کہانیاں سنا کے تے جھوٹھے سپنے وکھا کے پرچان دی کوشش نہیں کردی سگوں اوہناں نوں اوہناں دے روگاں دا احساس کرواندی اے تے اوہناں دے علاج ول اوہناں دا دھیان دواندی اے۔''(20)

شریف کنجاہی دی شاعری دا دوجا پراگا ''اوڑک ہوندی لوٗ'' دے ناں نال پہلی وار 1995ء وچ چھپیا، شریف کنجاہی ہوراں دیاں نظماں تے غزلاں دا پراگا اے جیہدے مُڈھ وچ ڈاکٹر اسلم رانا دا 15 صفحے دا دیباچہ وی شامل اے۔ کلام 25 توں 164 صفحے تیکر کھلریا ہویا اے۔ کتاب دی ترتیب روایتی انداز دی اے یعنی پہلاں حمد (جو مشال دے عنوان نال اے) مگروں تن نعتاں تے فیر ہور کلام۔ صفحہ 114 تیکر نظماں نیں جیہڑیاں ساریاں دیاں ساریاں آزاد نظم دی ذیل وچ آوندیاں نیں جدکہ صفحہ 115 توں 164 تیکر غزلاں نیں۔ چیتے رہوے کہ شریف کنجاہی دی پہلی کتاب ''جگراتے'' وچ ایہہ روایتی انداز نہیں ملدا۔ اوہدے وچ سانوں حمد تے نعت نظر نہیں آوندی۔ ایہہ گل سانوں عجیب ایس واسطے نہیں لگدی کہ ''ویرتوں کنجاہ دا ایں'' تے ''اقرار سے انکار تک'' ورگیاں ہڈورتی کتاباں راہیں سانوں شاعر دے اوس ذہنی سفر دا پتا لگدا اے جیہدے وچ اوہ پہلاں ''انکار'' تے مگروں ''اقرار'' دی منزل تیکر پجّیا۔

شریف کنجاہی ہوری پابند نظم وی اونی ای مہارت نال لکھ لیندے نیں جس مہارت نال آزاد نظم۔ ایہدا ثبوت اوہناں دی غزل ای نہیں، بہت ساریاں پابند نظماں وی نیں۔ پر اوہناں نے معرا نظم لکھن دی کھیچل کدی وی نہیں کیتی۔ ''اوڑک ہوندی لوٗ'' وچ 54 نظماں تے 42 غزلاں شامل نیں۔ نظماں زیادہ تر مختصر نیں سوائے ''ہاڑھاں چڑھیاں'' نظم دے جیہڑی 8 صفحے دی نظم اے تے 1975ء دے سیلاب بارے اے۔

آزاد نظم لکھنا شریف کنجاہی ہوراں واسطے من پسند شغل اے۔ اوہناں دی آزاد نظم وچ وی رِدھم دے نال نال کدھرے کدھرے ردیف قافیے دی پابندی نظر آوندی اے جو نظم دی سُندرتا وچ وادھا کردی اے۔ اک ہور گل جیہڑی شریف کنجاہی دی خصوصیت اے، اوہ ایہہ کہ کتاب دی ہر نظم تھلے اوہدی تخلیق دی تاریخ لکھی گئی اے، گھٹو گھٹ مہینہ تے لکھن سال تاں ضرور ای موجود اے۔

''جگراتے'' تے ''اوڑک ہوندی لوء'' وچکار لما پینڈا اے پر کجھ نظماں ایسیاں نیں جیہڑیاں ''جگراتے'' دَورتوں وی پہلاں دیاں نیں۔ غالباً اوہ ''سانبھیاں'' ہون پاروں پہلی کتاب وچ شامل نہ ہوسکیاں تے بعدوں برآمد ہو کے دوجی کتاب وچ شامل ہوگئیاں۔ ایہناں وچ اوڑک ہوندی لو،

تندوری، الجزائر ہتھ پرائے باہیں، دھریکاں، چیتر، لوں لوں دے وچ توں، تینوں تک تک کے، بمب تے بچے، دھیے، وغیرہ اوہ نظماں نیں جیہڑیاں 58-1957ء دیاں نیں۔ سگوں گھڑا، سون دی تریئی اے، تارے، تاں ایدوں وی پہلاں دیاں نیں۔ ایہناں وچوں نظم ''سدھر'' پاکستان بنن توں وی پہلاں یعنی 7اگست 1944ء دی لکھی ہوئی اے۔ ''اوہ نہیں ہن میرا'' اتے وی ایہو سال اے۔ ایدوں وی پہلاں دیاں نظماں وچ ''کدے آ کے'' (1939) تے ''نہیں لبھنے لعل گواچے'' (1938) ''دل دی تختی فیر کے دھویئے'' (1938) ''کیہ کراں'' (1934) ''ادھواٹ'' (1934) تے ''سجنا'' (1934) شامل نیں۔

ڈاکٹر اسلم رانا نال شریف کنجاہی دا پیار دا رشتہ سی جس پاروں اسلم رانا نے شریف کنجاہی دا کلام چھاپن چھپوان وچ اچیچی دلچسپی لئی تے اوہناں دیاں نویاں کتاباں دے تعارفیے تے دیباچے وی لکھے۔ ''اوڑک ہوندی لو'' دا دیباچہ وی اوہناں دا لکھیا ہویا اے۔ اوہناں نے دیباچے وچ دسیا اے کہ میرے بہت سارے تقاضیاں پاروں کنجاہی ہوری جدوں من گئے کہ اوہناں دی شاعری دا پراگا چھاپیا جاوے تاں اوہناں کدی کسے رسالے دی دس پائی کہ اوہدے وچ اوہناں دی نظم چھپی سی، کدی کجھ کاغذات حوالے کیتے جیہناں وچ کجھ کلام موجود سی۔ ایہہ سارا کجھ ڈاکٹر اسلم رانا ہوری اک تھاں وکھرا نقل کر دے گئے اوہناں نے ایس گل اُتے حیرانی دا اظہار کیتا اے کہ اک پاسے تاں اپنی بے نیازی کہ شاعری دا مجموعہ ای شائع کران ول دھیان نہیں تے دوجے پاسے ایہہ حال کہ ہر نظم غزل تھلے لکھن دی تاریخ تے سن موجود نیں۔ (21)

ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں شریف کنجاہی دیاں نظماں نوں سادگی تے بے ساختگی دیاں نظماں آکھیا اے جیہناں وچ کسے تھاں اتے وی شعوری کوشش دا اثر نظر نہیں آوندا۔ (22)

شریف کنجاہی ہوراں کئی تھاں اتے ایس گل دا اظہار کیتا اے کہ اوہ جوانی سمے ترقی پسند تحریک نال جڑے رہے تے اوہناں اتے الحاد دا وی اثر رہیا پر ڈاکٹر اسلم رانا دے بقول اوہناں دی شاعری وچ سانوں شعوری کوشش دی جھلک نظر نہیں آوندی جس پاروں شریف کنجاہی دی شاعری پراپیگنڈا بنن توں بچ گئی اے:

> ''شریف کنجاہی نے جیس سمے شعر کہنے شروع کیتے۔ اوہ سیاسی، سماجی تے علمی ادبی تحریکاں دا دور سی۔ اوہناں نے لک چھُپ کے نہیں کھلھے ڈُلھے انداز نال ترقی پسند تحریک دا ساتھ دتا۔ ایس وجہ توں چاہیدا ایہہ سی کہ اوہناں دی شاعری وچ شعوری کوشش دی جھلک نظر آون لگ پیندی۔ اک خاص رنگ دے مضمون

دا غلبہ ہوندا پر ایس طرح ہویا نہیں۔ مقصدی ادب پراپیگنڈا بن جاندا اے پر
تحریک سچی ہووے تے فن پختہ، پھیر ادب پراپیگنڈا نہیں بن دا، ادب عالیہ دا
روپ دھار لیندا اے۔'' (23)

''اوڑک ہوندی لو'' دی ونڈ دو حصیاں وچ کیتی گئی اے۔ نظماں والا حصہ زیادہ اے جو کتاب دے لگ بھگ دو تہائی حصے (صفحہ 114 تک) اتے کھلریا ہویا اے۔ شریف کنجاہی ہوری مزاجا ترقی پسند سن تے ترقی پسند تحریک دے دور وچ غزل نوں زیادہ پسند نہیں سی کیتا گیا سگوں اک ''وحشیانہ صنف سخن'' آکھ کے نظم دا زیادہ رواج پایا گیا۔ انج لگدا سی جویں غزل دی زندگی ہُن تھوڑا چر ای رہ گئی اے تے آون والے ویلے ایہہ ماضی دی اک صنف دے حوالے نال ای جانی جاوے گی۔ ایہہ وکھری گل اے کہ غزل تھوڑی جہی نظر اندازی دے بعد نویں سریوں چھا گئی تے اج وی غزل دا شمار مقبول ترین صنف وچ کیتا جاندا اے۔

''اوڑک ہوندی لو'' دی سب توں لمیری نظم ''ہاڑھاں چڑھیاں'' اے جیہڑی 1975 دے سیلاباں بارے اے۔ ایس سیلاب وچ کنجاہ دے ہیٹھلے پاسے دے کئی پنڈ وی پانی دی مار وچ آ گئے سن تے لوکاں وچ اک دوجے نال رل مل کے مسئلے اتے قابو پان دی سوچ نے جنم لیا سی۔ 8 صفحے دی ایس نظم وچ ایہناں ای ہاڑھاں بارے گل کیتی گئی اے۔

''جیون دی اس ئیں دے اندر'' ایسی نظم اے جیہدے وچ ایس گل دا اظہار کیتا گیا اے کہ جہان وچ اوہو لوک عزت دی نظر نال ویکھے جاندے نیں جیہناں نے حق دا ساتھ دتا ہووے۔ جیہڑے لوکاں نے حضرت عیسیٰ لئی سُولی گڈی، اج اوہ کتھے نیں؟ جد کہ حضرت عیسیٰ دا ناں اج وی جیوندا اے تے اوہناں دا ناں احترام دی نظر نال لیا جاندا اے۔ انجے ای امام حسین دی مثال اے جیہناں دی غلامی اُتے فخر کرن والے اج وی ہزاراں ملدے نیں پر ایسا کوئی نہیں ملدا جیہڑا شمر دے نال تعلق وچ کسے قسم دا فخر محسوس کردا ہووے:

کس نوں رب نے عزت دتی کس دی عزت کھوہی
کیہڑا جتیا، کیہڑا ہریا، اس توں ہون نتارے
نام غلام حسین جیہناں دا لکھاں لوکی ہوسن
پر غلام شمر نہ اک وی کدھرے وچ سنسارے(24)

شریف کنجاہی دی اک ہور نظم ''انگلش میڈیم'' اے:

اک طوطے نے اک مینا دے اگے جھورا جھریا/ دوویں ای معلوم اے

تینوں/ ہاں کد دے پنجریوے/ انساناں دیاں کجھ گلاں دی نقل اسی
ہاں کردے/ کجھ رٹوائیاں نوں دہرایئے/ جو آکھن اوہ آکھی جایئے/
اس دے بدلے چُوری کھایئے/ پرانج اڑیے/ اوہ حیوان ای سانوں
جانن/ بول انہاں دے بولن تے وی/ اپنے ورگے تے نہ سمجھن (25)

ایس نظم نوں پڑھ کے اکبر لاہوری دی اک کہانی یاد آ جاندی اے جیہڑی ایسے ای موضوع اُتے سی۔ اوہدا عنوان سی ''طوطے مینا دا سکول''۔

نظم ''تندوری'' وی اک سوہنی نظم اے جیہدے اندر بھرواں علامتی انداز موجود اے۔ جد کہ الجزائر وچ اوہناں نے اوتھوں دی تحریک آزادی نوں سلاہیا اے۔ ''ہتھ پرائے باہیں'' دھی دی پیدائش اتے لکھی گئی نظم اے۔ ''دھریکاں'' تے ''چیتر'' اوہ نظماں نیں جیہناں دے عنواناں توں ای خشبو تے نرولتا دا احساس ہوندا اے۔ ''لوں لوں دے وچ توں'' وحدت الوجودی خیال دی نظم اے جیہدا عنوان شاہ حسین دی کافی دے مصرعے توں ادھارا اے۔ ''سون دی تریئی اے'' کیفیت دے اظہار دی ایسی نظم اے جیہنوں پڑھ کے اج وی اگست 1954 دا ساون محسوس ہوندا اے جدوں ساون نوں 23 دن گزرن اتے وی اک کنی نہ پین پاروں شاعر نظم لکھن نوں مجبور ہو گیا۔

ایہہ نہیں کہ شریف کنجاہی ہوراں کول دل دے معاملیاں بارے نظماں دی تھوڑ اے۔ اوہناں دی نظم ''گھڑا'' اک بھرویں رومانی نظم اے جیہدے مصرعیاں دے اخیر اتے بریکٹ وچ (میں آکھ نہ سکاں) دے لفظ نظم دے حسن وچ غیر معمولی وادھا کردے نیں۔ ''اوہ نہیں ہن میرا'' نظم وی رومانی نظم اے۔ ''نہیں لبھنے لعل گواچے'' تے ''کیہ کراں'' ورگیاں نظماں ایس گل دا اظہار نیں کہ ساڈا شاعر رومانی جذبات نوں وی اونی ای خوبصورتی تے کامیابی نال پیش کر سکدا اے جنی کامیابی نال اوہ زندگی دے دوجے معاملات بارے اظہار کردا اے۔

اپنے والد دی وفات اتے اوہناں نے ''تن اکتوبر'' دے عنوان نال نظم لکھی اے۔ نظم توں اوہناں دے پیو نال بھرویں پیار دا اظہار ملدا اے۔ عام کر کے لوک مرن والے دے نال مر جان دی تمنا کردے نیں پر شریف کنجاہی دی سوچ ایس معاملے وچ وی وکھری اے:

میں اج باپ جدائی ہتھوں/ سوڑا پے کے رب دے کولوں/ موت وی
منگاں تے کیہ منگاں/ موت وچھوڑے پا سکدی اے/ وچھڑے کدوں
ملا سکدی اے (26)

جدید شاعری وچ منیر نیازی نوں ٹرینڈ سیٹر آکھیا جاندا اے جیہناں دی کتاب ''سفر دی

رات'' کئی حوالیاں نال اہم کتاب اے۔ ایس وچ اک تجربہ نکیاں یاں منی نظماں دا وی اے۔ اوہناں دیاں کجھ نظماں بہت ای مختصر نیں تے دو تن مصرعیاں وچ گل مکا دتی جاندی اے جد کہ کجھ نظماں تاں صرف اک مصرعے دیاں نیں۔ بعد دے دور وچ منی نظم پنجابی دی اک مقبول صنف ثابت ہوئی تے بہت سارے شاعراں نے تن تن چار چار مصرعیاں دیاں نظماں لکھیاں۔ شریف کنجاہی ہوری منیر نیازی تے احمد راہی توں بہت پہلاں دے دور دے شاعر نیں۔ اوہناں دی کتاب ''اوڑک ہوندی لو'' وچ نکیاں تے منی نظماں دی وی تھوڑ نہیں۔ جس توں لگدا اے کہ مختصر نظماں لکھن دا فن منیر نیازی نے ورتیا تے ضرور اے پر ایہہ اوہناں دی کاڈھ نہیں سی۔ شریف کنجاہی دی نظم ''جھل'' صرف تن مصرعیاں دی اے:

کل کسے تے مردا ساں/ ہن سوچاں تے ہاسہ آوے/
انج دے جھل وی کردا ساں(27)

اک ہور مِنی نظم ''ہرکھ'' وچ آکھدے نیں:

کنڈیالے راہواں ول ٹر پئی/ بیراں دی سدھرائی/
کوکنیاں دو ہتھ آئیاں، پر چادر ہوگئی لیراں(28)

شریف کنجاہی دی اک منی نظم ''سمجھ نہ آوے'' پڑھ کے تاں منیر نیازی ڈاڈھے یاد آوندے نیں۔ پہلاں شریف کنجاہی دی نظم ویکھو:

تکیاں اکھیں ٹھنڈ پوے/ نہ تکیاں ہک بلیوے/ سادم سادی اوس کڑی وچ/
سمجھ نہ آوے کیہ اے(29)

منیر نیازی وی ''اک کڑی'' بارے کہندے نیں:

مکھڑا پھل گلاب دا/ تے چیتر ورگی اکھ/ بدل چیت وساکھ دا/
ایس کڑی دا لک(30)

شریف کنجاہی دی شاعری دا سب توں صحت مند رویہ ایہہ اے کہ اوہ ہمیشہ مایوسی توں بچدے نیں۔ عارف عبدالمتین دے بقول:

'' مایوسی شریف کنجاہی دے مذہب وچ حرام اے۔ اوہ جان دے نیں پئی ہنیرے وچوں چانناں ضرور پھٹدا اے تے پھٹ کے رہوے گا۔''(31)

ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد لکھدے نیں:

''......اوہ اپنی نسل دے مستقبل توں مایوس نہیں ہوندے بلکہ اوہ ایہہ سوچ کے

> فیصلہ حالات دے سپرد کر دیندے نیں کہ وگن والی ہوا نوں قابو کرنا یاں اوہدا
> رخ پرتانا کلّے بندے دے وس وچ نہیں ہوندا۔ ایس لئی ہر قسم دے فکر اندیشے
> چھڈ کے چنگے مستقبل دی آس دا دیوا بال لینا ای بہتر اے۔(32)

شریف کنجاہی ہوراں دے کلام دی وڈی خوبی ایہہ اے کہ اوہ زندگی دے خوشگوار پہلوواں ول زیادہ دھیان دیندے نیں۔ ناگوار پہلوواں نوں موضوع بنان لگیاں وی اوہناں دا انداز مثبت ہوندا اے۔ ایہہ اصل وچ اوہناں دی اپنی شخصیت دا اک رنگ اے جو اوہناں دی شاعری وچ وی جھلکدا اے۔ اوہ آپ اپنے اک انٹرویو وچ کہندے نیں:

> ''ناگوار اور ناخوش صورت حالات کو بھول جانا میرے مزاج کا حصہ اور خوشگوار
> پہلو ہے۔''(33)

شریف کنجاہی دی شاعری بارے مجموعی طور اتے راء دیندے ہویاں ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد لکھدے نیں:

> '' شریف کنجاہی ہوراں نظماں وچ فنی حوالے نال وی کئی تجربے کیتے نیں۔
> کدھرے کدھرے تے اوہناں نے گیتاں دا مزاج تے اختصار اپنایا اے پر اکثر
> نظماں لمیاں لمیاں لکھیاں نیں۔ نظماں دی طوالت وچ احساس وی پوری طرح
> قائم رہیا اے۔ اوہناں دیاں نظماں دی اک بڑی وڈی خوبی ایہہ وی اے کہ
> نظماں دے سرناویں پوری نظم دے مرکزی خیال نوں اپنے اندر سمیٹی رکھدے
> نیں۔ فیر اوہناں نے زبان وی اوہا استعمال کیتی اے جیہڑی اوہناں دی مادری
> زبان اے تے ایہہ پورے پنجاب وچ بولی تے سمجھی جاندی اے۔''(34)

ایس ساری بحث توں ایہہ نتیجہ نکلدا اے کہ جے شریف کنجاہی جدید پنجابی نظم دے موڈھی نہیں تاں موڈھیاں وچوں اک اہم ناں ضرور نیں۔ جے شریف کنجاہی دی شاعری سامنے نہ آوندی تاں شاید احمد راہی، منیر نیازی، باقی صدیقی تے انج دے وڈے ناں وی نہ ہوندے۔ کم از کم ایہہ وڈے شاعر جس زمانے وچ سامنے آئے، اودوں کئی ورھے سگوں دہاکے لیٹ ہو سکدے سن۔ شریف کنجاہی نے پنجابی نظم نوں وکھرا سواد، ذائقہ، رنگ تے ون سونتا بخشی۔ اج پنجابی نظم دے گلزار وچ ون سونے پھل کھڑے ہوئے نیں تے ایس بہار وچ کنجاہی ہوراں دیاں محنتاں دا وڈا ہتھ اے۔

حوالے:

1۔ خالد ہمایوں: ویرتوں کنجاہ دا اِیں؛ سنگت پبلشرز، لوئر مال لاہور، ص 63
2۔ ایضاً ص 37
3۔ رشید انور: مضمون۔ جدید پنجابی شاعری؛ بشمول لعلاں دی پنڈ، مرتبہ اقبال صلاح الدین، عزیز بکڈپو، اردو بازار، لاہور 1973ء ص 314
4۔ شریف کنجاہی: اوڑک ہوندی لو؛ پولیمر پبلیکیشنز، اردو بازار، لاہور 1995ء ص 115
5۔ شفقت تنویر مرزا: (دیباچہ) جگراتے؛ عزیز پبلشرز، اردو بازار، لاہور 1985ء ص 12
6۔ ڈاکٹر اسلم رانا: رنگ سنگ؛ عزیز پبلشرز اردو بازار، لاہور 1991ء ص
7۔ شریف کنجاہی: جگراتے؛ عزیز پبلشرز، چوک اردو بازار، لاہور 1986ء ص 25
8۔ ایضاً ص 26
9۔ جگراتے؛ ص 28
10۔ عارف عبدالمتین: پرکھ پڑچول؛ جدید ناشرین اردو بازار، لاہور 1979ء ص 206
11۔ جگراتے؛ ص 63
12۔ پرکھ پڑچول؛ ص 211
13۔ جگراتے؛ ص 60
14۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، شریف کنجاہی......مقالہ: پنجابی نظم وچ جدید رجحانات دا آ گو، لاہور، مہیناوار لہراں، دسمبر ص 106
15۔ جگراتے؛ ص 88
16۔ ایضاً ص 90
17۔ ایضاً ص 99
18۔ ایضاً ص 106
19۔ ایضاً ص 111
20۔ پرکھ پڑچول؛ ص 215
21۔ اوڑک ہوندی لو؛ ص 15
22۔ ایضاً ص 14
23۔ ایضاً ص 16

24۔ اوڑک ہوندی لو؛ ص49

25۔ ایضاً ص60

26۔ ایضاً ص75

27۔ ایضاً ص61

28۔ ایضاً ص61

29۔ ایضاً ص67

30۔ منیر نیازی: کل کلام؛ ماورا پبلشرز، لاہور 1995ء ص43

31۔ پرکھ پڑچول؛ ص215

32۔ مقالہ: پنجابی نظم وچ جدید رجحانات دا آ گو، مہیناوار لہراں، لاہور، دسمبر 1994ء ص104

33۔ غفور اسلم: ''شریف کنجاہی''......انکار سے اقرار تک، المیر ٹرسٹ لائبریری، گجرات، 2005ء ص128

34۔ مہیناوار لہراں، لاہور، دسمبر 1994ء ص110

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:73, July-Dece. 2014, pp 29-48

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔ دسمبر 2014ء، مسلسل شمارہ 73

نثری نظم تے پنجابی نثری نظم ......اک ویروا

ڈاکٹر عباد حسین
اسسٹنٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ اسلامیہ کالج، ریلوے روڈ، لاہور

ABSTRACT

This article discusses the free verse in detail. Besides the basic questions such as, what is free verse? What is its significance, the writer has evaluated the free verse in Punjabi. He has analysed the artistic aspects of these poems. He has also introduced their topics briefly. This article is, infact, an attempt to bring forth the Punjabi free verse and ensure its recognization. The critcal anaysis of work who have written the free verse in Punjabi languages,has also been presented in it.

....

انسان دھرتی تے جدوں دا وس رہیا اے اوہ کائنات دی ہر چیز نوں جانن تے پچھانن وچ لگا ہویا اے۔ اک دور سی جدوں انسان سورج، اگ، رُکھ تے سپاں دی پوجا کردا ہوندا سی۔ فیر ہولی ہولی اوہ ایہناں توں ڈرن دی تھاں ایہناں نوں جانن دے جتن کرن لگ پیا۔ چن تارے کیہ نیں؟ بدل کتھوں آؤندے تے مینہ کیویں وسدے نیں۔ کائنات دی ہر شے اپنی اپنی تھاں کیویں ٹکی ہوئی اے۔ سوچ دیاں نویاں راہواں کھلیاں، انسان نے دھرتی نوں بناون سنوارن تے وگاڑن لئی ڈھیر ایجاداں کیتیاں۔ اج اوہ دور اے جے تسیں کسے چیز بارے اُکا سوچدے ای او تاں اوہ شے چھیتی

یاں دیر نال بن ای جاندی اے۔ انسان دی فطرت وچ فلسفہ تے منطق موجود اے۔ اوہ کدھرے مذہب دا سہارا لے کے اپنے سوالاں دے جواب لبھن دی کوشش کردا اے تے کدھرے اپنی ذات تے ذہنی صلاحیتاں نوں آزما کے نویاں راہواں دی بھال وچ جُٹ جاندا اے۔ مذہب، فلسفہ تے سائنس دیاں نویاں نویاں تحقیقاں دے نال نال انسان اپنے اندر وی جھاتی پاؤندا اے۔ اوہ اپنے جذبیاں، سوچاں تے احساسات دا نہ صرف تجزیہ کردا اے سگوں ایہناں دے اظہار دے وسیلے وی لبھدا اے۔ ایہہ وسیلے اوہنوں فنونِ لطیفہ ول لے جاندے نیں۔ مصوری، بت تراشی، نقاشی، رقص، خطاطی تے شاعری، انسان نوں اپنے اندر پناہ دیندی اے۔ آرٹ وچوں سب توں ودھ اہمیت شاعری نوں دتی جاندی اے۔ لوک شاعری جذبیاں دے اظہار دا وسیلہ بندی اے۔ فیر شعوری کوشش نال ہر زبان وچ نویاں نویاں کاڈھاں کڈھیاں جاندیاں نیں تے شاعری دیاں وکھ وکھ صنفاں دا وجود بن دا اے۔ پنجابی شاعری ایس پکھوں بھرویں رہی اے۔ لوک ادب توں لے کے کلاسیکی صوفیانہ شاعری تے اج دے دور دیاں معروف صنفاں نظم تے غزل۔ پابند شاعری توں ہوندی ہوئی پنجابی شاعری اج دی نویں تے جدید صنف نثری نظم تک آ پجدی اے۔

نثری نظم دے حوالے نال ہُن تیک ڈھیر بحث ہو چکی اے۔ کجھ نقاد تاں ایہنوں اُکا شاعری منّن نوں ای تیار نہیں۔ ایتھوں تیکر کہ ایہدے ناں بارے وی ڈھیر تضاد موجود نیں۔ ڈاکٹر شبیہ الحسن لکھدے نیں:

> ''نثری نظم فی زمانہ ایک متنازعہ صنف ہے۔ اس صنف کے مخالفین اس کے وجود کے بھی منکر ہیں اور موافقین اپنے دلائل و براہین سے اس کے وجود اور معاشرتی ضرورت و اہمیت کو ثابت کرنے پر کمر بستہ دکھائی دیتے ہیں۔ بیشتر ناقدین کا اس صنف کے لیے پیش کردہ نام پر الجھنا بھی حیرت انگیز اور افسوسناک ہے۔ کچھ لوگ اسے ''نثرِ لطیف'' کہنے پر مصر ہیں، کچھ کے خیال میں لفظ ''نثم'' اس کے لیے مناسب حال ہے۔ کوئی اس صنف کے لیے ''غیر معروضی شاعری'' کا نام تجویز کرتا ہے۔ اور کسی کے نزدیک ''نثری نظم'' اس کے لیے موزوں ترین نام ہے۔ تاہم ناقدین بالا تفاق اس صنف کو انگریزی Prose Poem کا ہی نعم البدل قرار دیتے ہیں۔''(1)

ایہہ گل شروع شروع دی سی جدوں پارکھ ایہدے ناں تے اعتراض کردے سن۔ ہُن ایہہ صنف اپنا لوہا منوا چکی اے تے ''نثری نظم'' دے ناں نال ڈھیر لکھی جا رہی اے۔ شاعری لئی وزن کس حد تیکر ضروری اے؟ اردو، فارسی، عربی تے پنجابی اوہ زباناں نیں جیہناں اندر قافیہ بنان لئی ڈھیر لفظ موجود نیں ایس کر کے ایہناں زباناں اندر سانوں پابند شاعری دیاں بے شمار صنفاں اپنی پوری سج تے پھبیاں وکھالی دیندیاں نیں۔ فیر لوڑ کیہہ پے گئی جے وزن توں جان چھڑائی جائے۔ پہلاں معرا نظم فیر آزاد نظم نوں وجود وچ لیاندا گیا۔ جیہناں اندر اک خاص قسم دا صوتی آہنگ موجود ہوندا اے۔ کوئی لائن چھوٹی تے کوئی وڈی۔ آزاد نظم اندر ہر لائن وچ رکن گھٹدے ودھدے رہندے نیں پر اک خاص ڈھنگ دا ردھم موجود ہوندا اے۔ نثری نظم نثر وانگ ای پڑھی جاندی اے۔ پر ایہدا اک بھرواں تاثر انت تے اُبھر کے سامنے آؤندا اے۔ اک اچھوتا خیال، اک ایسا نتیجہ جیہڑا چونکا دیندا اے۔ آخر تے آون والی اک لائن جیہدے اندر پوری نظم دا ست تے تت ہوندا اے۔ سگوں اوس اک یاں دو لائناں لئی ای شاعر نظم دے تانے بانے اُندا اے۔ جے کسے نثری نظم وچ ایہہ سب موجود نہیں تاں فیر اوہ بالکل کمزور نظم ہووے گی۔ جیہنوں لکھن دی کوئی لوڑ ای نہیں سی۔

نویں دور اندر جدوں لوڑاں ودھیاں، مسئلے مسائل ودھے، انسان کلا ہوندا گیا، نویاں ایجاداں نے انسان کولوں اوہدی آزادی کھوہ لئی، کلاسیکل تے رومانویت دیاں لہراں مکیاں، مارکسی تنقید تے ادب ہر پاسے کھلر گیا۔ ادب برائے زندگی دی نویں لہر تے انسانی سوچاں اندر نویں بھونچال آئے تاں شاعری نوں اُچیچا دین دی تھاں خیال نوں مُکھ مُڈھ بنا لیا گیا۔ سگوں خیال نوں مہان منیا جان لگ پیا۔ ایس اثر ہیٹھ پہلاں معرا نظم فیر آزاد نظم تے آخر تے نثری نظم لکھن دا رواج پے گیا۔ نثری نظم دی تعریف کردیاں ڈاکٹر فخر الحق نوری لکھدے نیں:

> ''یہ ایک ایسی صنف شاعری ہے جو اوزان و بحور کے کسی مروّجہ نظام کی پیروی نہیں کرتی۔ بلکہ نثر میں ہوتی ہے۔ یعنی اس میں خارجی یا معروضی آہنگ نہ ہونے کے باوصف داخلی یا لسانی آہنگ موجود ہوتا ہے۔ اس میں ایک مکمل اور واضح خیال ہوتا ہے جو ربط وتسلسل کے باعث مؤثر ہوتا ہے اور بالعموم اپنا اظہار امیجز کے وسیلے سے کرتا ہے۔''(2)

نثری نظم گنے متھے شعری اصولاں دی باغی ہوندی اے۔ اوہ اپنی ہوندنوں آپ ثابت کردی

اے۔ اوہدے وچ عام ڈگر دیاں سوچاں توں ہٹ کے نویں تعمیری تے تخریبی رجحان ہوندے نیں۔

سوچاں دی اجیہی اُتھل پتھل موجود ہوندی اے جیہنوں سمجھن لئی بعض ویلے تاں قاری نوں آپوں ہتھل ہونا پیندا اے۔ اوہنوں اپنی سوچ دے زاویے بدلنے پیندے نیں۔ نویاں ڈھنگاں نال اپنے ذہن نوں اُسارنا پیندا اے۔ سماج اندر تے ذہنی سوچاں اندر جیویں نویں نویں خیال ابھردے نیں اوویں اوویں نثری نظم دا تخلیق کار اپنے لفظاں دی جادوگری نال وکھرے تصورات نوں انج بیان کردا اے جے اوہنوں سمجھن لئی سماج دیاں تبدیلیاں تے ذہنی سوچاں دا منفی تے مثبت پن سمجھنا بہت ضروری ہو جاندا اے۔ ایہو وجہ اے جے اج توڑی نثری نظم اپنا کوئی ٹھکواں تے سرکڈھواں رجحان بنان وچ کامیاب نہیں ہوسکی۔

نثری نظم دا سب توں وڈا عنصر علامت ہوندی اے۔ رمزاں راہیں شاعر حالات دا کوجھ وی بیان کردا اے تے چنگیاں قدراں نوں وی۔ سوچ تے تخیل، علامتاں تے امیجز، نثری نظم اندر نہ ہوون تے فیر سمجھو جے اوہ اک نثر دا ای ٹوٹا اے۔ ایہہ چیزاں ای نثری نظم نوں نظم بناؤندیاں نیں۔ ورنہ اجمیر روڑے نثری نظم لکھن دا بڑا سوہنا طریقہ بیان کردا اے تے اوہ وی اک نثری نظم وچ:

اک اخبار لوو/ اک قینچی لوو/ اخبار دے اکھراں نوں کٹو

تے اک ترتیب نال جوڑ دے جاؤ/ لوہُن نظم تیار اے (3)

جے اجمیر روڑے وانگ ای نثری نظم تیار کیتی جاوے تاں فیر اوہ اپنا آپ کیویں ثابت کر سکے گی۔ نثری نظم کیہ اے تے کیہ ہونی چاہیدی اے۔ ایہدا تت ڈاکٹر فخر الحق نوری انج کڈھدے نیں:

(1) نثری نظم مروّجہ شعری ہیئتوں کہ جن کی بنیاد اوزان و بحور اور ترتیبِ قوافی وغیرہ پر ہے، سے انحراف کرتی ہے، اور اپنی ہیئت کو خود تشکیل کرتی ہے۔

(2) لیکن کسی پابند نظم سے وزن خارج کر دینے سے نثری نظم جنم نہیں لیتی کیونکہ شاعری ایک مکمل شکل میں ظہور پذیر ہوتی ہے۔

(3) اس میں سطروں کی تقسیم پابند یا آزاد نظم کے مصرعوں کی طرح ہونا ضروری نہیں کیونکہ یہ کوئی بھی شکل اختیار کر سکتی ہے۔

(4) نثری نظم، اگرچہ ایسی شاعری ہے جو نثر میں ہوتی ہے لیکن اسے شاعرانہ نثر سے ممیّز کیا جاتا ہے کیونکہ شاعرانہ نثر سیاق و سباق کے حوالے سے ہی قابلِ فہم بنتی ہے۔ جب کہ نثری نظم

مکمل اور جامع ہوتی ہے۔

(5) نثری نظم کو عام نثر سے اس طرح ممیّز کیا جاتا ہے کہ اس کا اسلوب منطقی، بیانیہ اور تجزیاتی نہیں ہوتا اور نہ ہی یہ غیر استعاراتی پیرایہ اختیار کرتی ہے۔ عام نثر کی بنیاد منطق و تعقل پر ہوتی ہے جب کہ اس کی بنیاد جذبہ و تخیل پر۔

(6) نثری نظم کا انحصار محض 'لفظ' پر ہے کیونکہ یہ صنف شاعری معین صوتی دائروں کی پابند نہیں۔ اس میں ہر طرح کے الفاظ جذب ہو سکتے ہیں، مگر معنویت کا دارو مدار شاعر کی صلاحیتوں پر ہے۔

(7) ہر صنفِ شاعری میں علامتیں اور استعارے ہوتے ہیں۔ نثری نظم میں بھی ان سے شعری تجربہ اظہار پاتا ہے۔ انہیں علاقائی، آفاقی اور شخصی...... تین زُمروں میں رکھا جا سکتا ہے۔

(8) نثری نظم میں رسمی علامتوں کے علاوہ آزادانہ طور پر استعمال کی گئی علامتیں بھی ملتی ہیں۔ ان سے ناروا امیجز پیدا ہوتے ہیں۔ خواہ معنوی اعتبار سے یہ امیجز کیسے ہی ہوں۔

(9) نثری نظم، اپنی آزادی کے باعث نئی نئی علامتوں اور تصویروں کو بآسانی قبول کر لیتی ہے۔

(10) نثری نظم کو موضوعاتی تخصیص ممکن نہیں۔ ہمارے ہاں اعلیٰ اور پست اور عصری شعور کی حامل اور عمرانی بصیرت سے تہی ہر طرح کے موضوعات پر نثری نظمیں لکھی گئی ہیں۔

(11) تاہم نثری نظم میں ایسا شعری تجزیہ آنا چاہیے جو اس کے نثر میں ہونے کا جواز مہیا کرے اور گفتگو، خطابت اور خود کلامی کا سا لہجہ پیدا کرے۔

(12) شاعری کے طور پر وہی نثری نظم قابلِ قبول ہو گی جو شعری جوہر سے مملو ہو گی اور اس میں جمالیاتی خصائص مجتمع ہوں گے۔[4]

گل کیہ کہ نثری نظم اوہ نظم ہوندی اے جیہدے وچ کسے وزن، بحر، پنگل تے دوجے عروضی چھنداں دی کوئی لوڑ نہیں ہوندی۔ ایہدے اندر خیال دی نویکلتا تے لفظاں دی چون تے ودھیرا دھیان دتا جاندا اے۔ سگوں نثری نظم نوں کسے وی دوجی زبان وچ سوکھیائی نال ترجمایا جا سکدا اے تے اوہ وی لفظ بالفظ۔

ایس پکھوں پنجابی زبان وی سکھنی نہیں۔ ایہدے اندر وی نثری نظم لکھن والیاں دا ڈھیر بھنڈار موجود اے۔ لگ بھگ ہر شاعر نے کوئی نہ کوئی نثری نظم ضرور لکھی اے۔ سب دے حوالے نال گل کرنا مضمون نوں ڈھیر لما کر دیوے گا۔ ایتھے صرف نمائندہ نثری نظم لکھن والے شاعراں دا ذکر کرنا

ای مناسب ہووے گا۔ پنجابی نثری نظم دی ٹور دی گل کریئے تاں سانوں امرتا پریتم، سارا شگفتہ، پاش، امر جیت چندن، نجم حسین سیّد، راشد حسن رانا، منجیت کور ٹوانہ، نسرین انجم بھٹی، شارب، مشتاق صوفی، سلیم الرحمٰن، شائستہ حبیب، راجہ صادق اللہ، طارق گجر، احمد سلیم، غلام حسین ساجد، فخر زمان تے ڈاکٹر نوید شہزاد دے ناں سرکڈھویں نظر آ ؤندے نیں۔ پھٹکل نثری نظم لکھن والیاں دی گنتی حدوں ودھ اے۔

امرتا پریتم پنجاب دھرتی دی اوہ انمول شاعرہ سن جیہناں ساری حیاتی لکھن وچ لنگھا دتی۔ نثر تے شعر ای حیاتی بھر اوہناں دے ساتھی رہے۔ امرتا دی شاعری آل دوالے کھلری ناہمواری دا نوحہ وی اے تے ٹوٹے ہوئے پنجاب وچ روندے کرلاندے لوکاں دے دُکھاں دا مرثیہ وی۔ اوہ اپنیاں نظماں اندر تجربے کردیاں وی وکھالی دیندیاں نیں تے گل نوں وکھرے ڈھنگ نال نویں استعارے تے علامتاں بناندیاں وی صاف ویکھیاں جاسکدیاں نیں:

اک دردسی/ جوسگریٹ دی طرح میں چُپ چاپ پیتا ہے
صرف کُجھ نظماں ہن/
جوسگریٹ دے نالوں میں راکھ وانگ جھاڑیاں۔ (امرتا پریتم) (5)

اک ہور نظم ویکھو:

نہیں...... چپ دے ایس رکھ توں/ میں اکھر نہیں توڑے/ ایہہ تاں جو
رُکھ نالوں جھڑے سی/ میں اوہی اکھر چُنے ہن۔ (چُپ دا رُکھ) (6)

سارا شگفتہ دا لہجہ بڑا اتکڑا تے بلارا اے۔ اوہ مرداں دی ایس دھرتی تے عورتاں تے ہون والے ظلم نوں سدھ پدھریاں علامتاں راہیں بیان کردی اے۔ نظماں دی کرلاٹ پڑھن والے دا سینہ وِنھ چھڈدی اے۔ اوہنے اپنی حیاتی وچ جو کُجھ آپ ہنڈایا اوہنوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیانیا اے۔ عورت دا استحصال اوہدی شاعری دا مرکزی دُھرا اے۔ اوہدی بلاری اُچی واج وچ کسے بھرے چوک وچ ننگ مننگے اوس ملنگ وانگ اے جیہنوں اپنی پت لہن دا کوئی خطرہ نہیں۔ سارا شگفتہ کول گل کرن دا اپنا ای ڈھنگ تے ڈکشن اے:

ویر تیرا لہو میں گوڑھا رنگیا/ تے آپ پھِکی پے گئی/ تیری پگ تروپے
لائے/ تے سنگدیاں سنگدیاں تیری عزت کھری کردتی/ ہُن گھر وچ
بہہ کے بھین دا نہیں، عورت دا انتظار کر/ میں تیری فرمائشی عورت آں/

ہُن میں تیریاں کڑیاں لئی ونگاں نہیں خرید سکدی/ کہ اگ میں وٹی
اے۔ (ویرا میری ہک تے بول) (7)

اک ہور نظم ویکھو:

دعاواں تہاڈیاں اکھاں توں ڈگ پئیاں نیں/ میں ننگی چنگی/ بول لڑ گئے والاں وانگر/
عمراں دا بالن لے کے ہن میرا چن ساڑو۔ (میں ننگی چنگی) (8)

پاش پنجابی دی نثری نظم دا اک بلوان شاعر اے۔ کجھ کجھ دیاں سوچاں اوہدی شاعری دی سیہان نیں۔ اپنی پوری عمر پاش دھرتی توں لٹ مار، ناہمواری، استحصال تے ورودھ دے خلاف بولدیاں لنگھا چھڈی۔ انقلاب لئی جدوجہد کردیاں مار دتا گیا۔ پنجابی نوں جو کجھ پاش دے گیا اوہ ہمیش زندہ رہوے گا۔ اوہے سماج دے ٹھیکیداراں نوں للکاریاں تے اپنی شاعری راہیں اجیہی تلوار چلائی جے اوہدے وار روکنے اوکھے ہو گئے:

میرے توں آس نہ کریو کہ میں کھیتاں دا پُت ہو کے/ تہاڈے چگلے ہوئے
سواداں دی گل کراں گا/ جیہناں دے ہڑھ وچ رُڑھ جاندی ہے/ ساڈے
بچیاں دی توتلی کوتا/ تے ساڈیاں دھیاں دا کنجک جیہا ہاسا۔ (انکار) (9)

پاش اپنا رشتہ لوکائی نال جوڑدا اے۔ اوہنوں ایس گل دا پورا گیان اے جے اوہدا وجود کوئی معنی نہیں رکھدا۔ اج ہے تے کل نہیں اے۔ اوہ جاندا اے عام لوکاں نوں مار مکانا سوکھا نہیں ہونداا اوہ بی وانگ بار بار اگن گے:

میں گھاہ ہاں/ میں تہاڈے ہر کیتے کرائے تے اُگ آواں گا/ بمب سُٹ
دیو بھاویں وشو وِدیالے تے/ بنا دیو ہر ہوسٹل ملبے دے ڈھیر/ سہاگہ
پھیر دیو بے شک ساڈیاں جھگیاں تے/ مینوں کیہ کرو گے/ میں تاں گھاہ
ہاں، ہر چیز ڈھک لواں گا/ ہر ڈھیر تے اُگ آواں گا۔ (گھاہ) (10)

منجیت کور ٹوانہ نثری نظم دی اک اجیہی شاعرہ اے جیہدے کول حیاتی دے دُکھ وی نیں تے سُکھ وی، جیہنے زندگی دے سارے رنگ ہنڈائے نیں۔ کڑیاں دی نفسیات دی اوہ ڈھیر جانو اے۔ اوہدا مشاہدہ تے سوچ ڈھنگ اوہنوں روشنی دیندی اے۔ ایس روشنی وچ اوہنے سچے سبھا ای علامتاں راہیں وڈیاں وڈیاں گلاں کر دتیاں نیں۔ اوہدیاں نظماں ''الزام، گھوڑیاں دی دوڑ، ونڈو

شاپنگ'' تے ''کڑیاں'' کمال دیاں نثری نظماں نیں جیہناں اندر اسیں اپنے معاشرے دا چہرہ ویکھ سکدے آں۔نویکلا پن اوہدی شاعری دا خاصا اے:

کجھ کڑیاں ملے روٹ دیاں بساں ہوندیاں نیں
جو نیڑے تیڑے دی/ سواری نہیں چکدیاں
کجھ کڑیاں بنارسی ساڑھیاں ہوندیاں نیں
جیہناں نوں اک وار ویکھ کے ہی جی بھر جاندا اے
کجھ کڑیاں سنہری فریم وچلیاں
رنگ دار فوٹوواں ہوندیاں نیں
جو کسے وی ڈرائنگ روم وچ سجائیاں جاسکدیاں نیں
کجھ کڑیاں نظماں ہوندیاں نیں
جنی وار پڑھو
ہور وی ودھیا لگدیاں نیں۔(کڑیاں) (11)

امرجیت چندن دا ناں وی نثری نظم لکھن والے شاعراں وچ اپنی خاص اُچیچتا رکھدا اے۔ اوہدیاں نظماں دے موضوع دھرتی تے پنجابی وسیب نال جُڑے ہوندے نیں۔اوہ دھرتی توں دور ہو کے اپنی دھرتی لئی تڑپدا وکھالی دیندا اے۔ترقی پسندی تے اگانہہ ودھو سوچاں دوالے اُنیاں اوہدیاں نظماں اپنی وکھری پچھان نوں ثابت کردیاں نظر آؤندیاں نیں۔امین مغل لکھدے نیں:

''چندن دی شاعری انسان تے کائنات دے احترام تے لفظ دی عبادت اور انسانی تہذیب وچ اوس دی مرکزیت دا اعلان اے۔''(12)

امرجیت چندن پردیس وسدا اے پر اوہدیاں جڑھاں اپنے دیس اندر نیں:

جڑھاں نوں ویکھ/ اپنے وڈے پُرکھے دھرتیج دا مُکھ نظر آؤندا ہے/ جس
توں ساڈی ویل ٹُری سی/ میں ایہناں جڑھاں دا ہی بی ہاں/ جُگ جُگ
جیون والا۔ (جڑھاں) (13)

نجم حسین سیّد پنجابی دی نثری نظم لکھن والیاں دی لڑی وچ اک اُچا ناں رکھدے نیں۔ اوہناں دی زبان، گل کرن دا ڈھنگ تے علامتاں دی ورتوں اک وکھرے رنگ ڈھنگ دی ہوندی

اے۔ تھلڑے طبقے دے مسئلے اوہناں دی شاعری اندر مرکزی دھرے وانگ کم کردے نیں۔
ریاض احمد شاد لکھدے نیں:

''نجم حسین سیّد نے نظم وچ کئی نویں تجربے کیتے۔ اوہناں نے کلاسیکی رمزاں
تے علامتاں نوں نویں معنے دتے تے ایہدے نال نال پُرانیاں علامتاں دے
اصولاں تے اجوکے سمے وچوں نویاں علامتاں وی گھڑیاں۔''(14)

نجم حسین سیّد پنجابی نظم وچ نویں نویں تجربے کر کے ایہنوں اپنی سحر تے اپڑان وچ بہت اہم رول ادا کیتا اے۔ اوہناں دیاں نظماں انج لگدا اے جیویں دو لوک اک دوجے نال مکالمہ کردے ہوون۔ اوہناں دی سوچ دی نویکلتا تے ڈکشن اُکا اپنی اے:

''راہیا راہے جاندیا دو باندر نہیوں ڈٹھے''

''ایتھے بندہ گیا نہیں لبھدا سائیں لوکا
باندر کیہڑی بہار دے پچھنا ئیں''۔ (لال گواچ) (15)

شاہ جی دی ہر نظم دا خمیر دھرتی دے دھر اندروں اُٹھدا اے تے دھرتی وچ ای سما جاندا اے۔ اوہناں دی سانجھ عام لوکائی نال اے۔ پنجاب دی مٹی نال اے۔ اوہناں دیاں علامتاں ایہناں دے آل دوالے ای گھمدیاں نیں۔

راشد حسن رانا دی نثری نظم فطرت وچوں پھٹدی اے۔ رُکھ، بارش، ہوا، چاننی، شام، دریا، خشبو، پھُل، روشنی، یاداں تے اکلاپا اوہناں دی شاعری اندر پچھوکڑ دا کم کردا اے۔ اوہناں دے لفظاں دا چناؤ جتھے خوبصورت ہوندا اے اوتھے اوہناں دیاں نظماں دے خیال وی ڈھیر اچھوتے تے پنچ لائن تے مُکدے نیں۔ ایس پاروں اوہناں دی نظم انت تے پج کے اک بھرواں تاثر چھڈدی اے تے پڑھن والے نوں سوچ دی نویں ست رنگی دنیا وچ لیا کھلہاردی اے۔ اوہناں بہت چھوٹیاں نظماں وی لکھیاں نیں تے لمیاں وی۔ عارف عبدالمتین لکھدے نیں:

''راشد حسن رانا دی فطرت نال ایہہ اجیہی صوفیانہ وابستگی اپنے اندر بڑی
جمالیاتی سج دھج رکھدی اے۔ ایس سج دھج دا اک سہانا روپ ویکھن لئی راشد
حسن رانا دی نظم ''رنگاں دے بھیت'' ملاحظہ فرماؤ اوہ آکھدے نیں:
بارش ہو کے مُک جاوے/ تے رنگاں دے بھولے پنچھی/ مار اُڈاری

دُوراُپراساناں والے/ خورے کس دے پچھے جاندے نیں (16)

راشدحسن رانا سماجی تبدیلی دی گل وی کردے نیں تے قدراں دی پالنا دی وی۔ حیاتی دے دُکھاں دی رونا وی روندے نیں تے چار چوفیرے کھلری ہریالی، پھل تے خشبوواں دی مہک دی گل کردے نیں۔ اوہناں اپنیاں نظماں اندر حیاتی دے سارے رنگ ای وکھائے نیں تے اوہناں دے سبھے شیڈ بڑے خوبصورت نیں۔ سورج تے رات اوہناں دے خوبصورت استعارے نیں:

سورج تے چڑھ پیا اے/ پر رات/ اجے نہیں مکی (17)

نسرین انجم بھٹی عورتاں وچوں پہلی شاعرہ نیں جیہناں دی نثری نظم بھرویں، پکی پیڈی تے اپنے اندر اج دے دُکھاں نوں کھیٹی اگے ودھ رہی اے۔ ''دکھاں بھرے ہتھ''، ''نیل کرائیاں نیلکاں'' تے ''اٹھے پہرتراہ'' اوہناں دیاں خالصتاً نثری نظم دیاں کتاباں نیں۔ سرناویاں وچوں ای اک تاثر اُگھڑ کے سامنے آؤندا اے جے اوہناں اپنی حیاتی اندر ڈھیر دُکھاں نوں ہنڈایا اے۔ اک اگ اے اوہناں دے اندر جیہڑی اظہار دے نویں نویں لانبو کڈھ کے آل دوالے نوں ساڑ وی رہی اے تے لو وی دے رہی اے۔ اوہناں دے امیجز تے علامتاں بڑیاں ڈونگھیاں تے ہلا دین والیاں نیں۔ عورتاں تے ہوون والے ظلماں دی بھرویں جھلک اوہناں دیاں نظماں اندر دُکھ دا بھرواں استعارہ بن کے سامنے آؤندی اے:

''کونج اپنی چھاں لے کے اُڈ گئی
میں اپنی کنی نال تینوں پونجھ چھڈیا
اکھاں وچ رکھدی تے انھی ہو جاندی
اکھاں میں اپنے جمن آلے لئی رکھیاں
تیرے لئی میں چُپ وٹی
چُپ ادھی تیری ادھی میری۔ (18)

انج نسرین انجم بھٹی سانوں اپنے آپ وچ گواچے تے ساری لوکائی نوں گوہ نال ویکھدے نظریں آؤندے نیں۔ اوہناں دیاں گلاں تے مکالماتی انداز اک کرشمے وانگ وکھائی دیندا اے۔ اوہ سدھے سبھا نال وڈیاں گلاں کر جاندیاں نیں۔

پروفیسر شارب پابند، آزاد، معراء تے نثری نظم سب کجھ لکھیا اے۔ اوہناں دی کتاب

''تخت نہ ملدے منگے'' اپنی طرز دی اک بھرویں تے شاندار کتاب اے۔ شارب اپنا جیون دکھاں وچ لنگھایا، سارے حیاتی جدوجہد کیتی۔ سماج نوں بڑا نیڑیوں ویکھیا۔ اکلاپا اندروں باہروں ہنڈایا پر مونہوں کدے سی نہیں کیتی۔ اکلاپا اوہناں دی شاعری وچ مرکزی نقطے وجھوں موجود اے۔ اوہناں دی نثری نظم وچ عام لوکائی دے سیاسی، سماجی، ثقافتی تے معاشی مسئلے موجود نیں۔ جاگیرداری سماج دیاں بھیڑاں تے انیاں دا بھرواں اظہار اک احتجاج تے للکار بن کے ویکھیا جاسکدا اے۔ ''مصلی چھوہراں دی صلاح'' تے ''گڈوئے'' اوہناں دیاں ہمیش زندہ رہن جوگ نظماں نیں:

''اساں ساون مانہہ وچ/ گلیاں میلیاں بتیاں اُتے گڈوئے/ لمیاں
چوڑیاں ہیڑاں بن کے/ ڈھڈاں بھار سرکدے جایئے/ مٹی پہنیے/ مٹی
کھایئے/ مُڈھ لا توں/ کرڑے تے بھارے بوٹاں ہیٹھ مدھیندے/
ساڈے چپ چپ کردے جُسے/ پنڈیوں پچھ پاک جیہی چووے/
راہواں چکڑ چکڑ ہون/ پر سانوں کجھ وی نہ ہووے/ ساڈے اپنے لہو
دا لوکو/ رنگ کوئی نہ۔ (گڈوئے)[19]

مشتاق صوفی دیاں سوچاں، اوہناں دا شعور تے مطالعہ اوہناں دی شاعری نوں اک اجیہی روشنی دیندا اے جیہدے وچ اسیں اپنے آل دوالے دے نال نال دنیا بھردے عام لوکاں دی حیاتی نوں ویکھ سکدے آں۔ اوہ اپنیاں نظماں اندر اپنا رشتہ مزدوراں، کساناں تے عام بندیاں نال جوڑدے ہن۔ اوہناں دیاں ترقی پسند سوچاں اوہناں نوں نویں پریرنا دیندیاں نیں:

میرے گھر تے رات آندی اے/ جیویں ہیٹھ زمین دے
مزدوراں دی کالک نوں سورج ملدا اے (رات)[20]

شائستہ حبیب دی نظم اندر اداسی، دُکھ، رکھ، کپاہ، چاننی، کھوہ، ترنجن تے دھرتی ماں دیاں علامتاں اُبھر کے سامنے آوندیاں نیں۔ جدید نثری نظم دے حوالے نال شائستہ حبیب کئی تجربے کردیاں وکھالی دیندیاں نیں۔ اوہناں حیاتی ہنڈائی اے گزاری نہیں ایس کر کے اوہناں کول تجربیاں دا اک وڈا بھنڈار اے جتھوں اوہ اپنیاں نظماں دا رس نچوڑدیاں نیں۔ عام بول چال دی زبان وچ نظم لکھن دا ڈھنگ اوہناں نوں خوب آوندا اے۔ وچ وچ انگریزی لفظاں دا تڑکا انج لاوندیاں نیں جے اوہدی خوشبو ہر پاسے کھلر جاندی اے۔ اوہ عورت نوں اک طاقت دی علامت بنا کے پیش

کر دیاں نیں:

''میں نری مٹی نہیں ہاں/ جیہدے اُپر ہر کوئی پیر رکھ کے ٹُر جاوے/
میں تے میں تے اُگی گھاء ہاں، بھاویں پیڑاں ہیٹھ مدھولی جاواں/
فیر وی سرنوں اُچا رکھاں/ جے دھرتی دے اک ٹوٹے تے وس کے
ہف کے چپ ہو جاواں/ میں تے ہوا ہاں/ ہرتھاں تے، اُپر، ایدھر،
اودھر/ ہراک ساہ دے اندر جیواں۔ (میری ہوند)[21]

راجا صادق اللہ نثری نظم دے بھنڈار وچ ''پہلا پور'' لے کے داخل ہوئے تے نویکلے ڈھنگ نال ٹٹدیاں قدراں، معاشی بدحالی، رسماں رواجاں تے پنڈاں دے وسنیکاں دیاں نکیاں نکیاں سدھراں نوں اپنا موضوع بنایا، اوہناں دیاں نظماں ''کچ پک''، ''کوئی ہور جیہی شام'' ایس گل نوں اگے ودھاندیاں وکھالی دیندیاں نیں۔ راجا صادق اللہ دیاں علامتاں دھرتی وچوں پھٹدیاں تے جوان ہوندیاں نیں ایس کر کے دھرتی تے نظر رکھن والا ای اوہناں دی گل دا سواد مان سکدا اے:

من لیئے تاں کوئی اوکھ نہیں/ تانگھ انج وی کسے شے دی بھیڑی اے/
تے کون دے سکدا ائے/ اپنیاں بالاں نوں/ روز نویاں لاریاں دے
کھدو/ کھہڑ ا کیتیاں تاں باقی رہن گیاں۔ (کوئی اوکھ نہیں)[22]

غلام حسین ساجد پابند شاعری وی کیتی اے، آزاد نظم وی لکھی اے تے نثری نظم وی۔ اوہناں دیاں نظماں دے رنگ نروئے تے دھرتی نال جُڑے ہوئے نیں۔ دھرتی اوہناں دے اندر وسدی اے تے باہر دی دنیا اوہناں دے اندروں ای روشنی دیاں رنگ برنگیاں لاٹاں کڈھدی اے:

''توں پچھنا ایں/ اندر سکھنا کیوں اے/ شئیاں نوں کیوں اپنی ہوند تے
شک راہندا اے/ کیہڑی وست دا گھاٹا پورا نہیں پیندا/ کیہڑی رمزاے/
ہُن تائیں جو نہیں کُھلی/ کیہڑا رنگ اے/ جیہڑا اُلر نہیں سکیا/ کیہڑا
خواب اے جیہڑا اج وی نہیں مُکیا۔ (ناگ ارجن نوں سد)[23]

نوید شہزاد پنجابی زبان دے اوہ لکھاری نیں، تحقیق ہووے تنقید یاں تخلیق اوہناں دا قلم سدا چلدا ای رہندا اے۔ اوہناں اپنیاں نظماں اندر کئی طرح دے کامیاب تجربے کیتے نیں۔ پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد لکھدے نیں:

''جے صرف لسانی پکھوں ویکھیئے تاں ایس وچ محاوریاں دی متضاد ورتوں، جملیاں، مصرعیاں دی طے شدہ ترتیب وچ ادلا بدلی، بے معنی (مہمل) لفظاں دی بامعنی ورتوں، نویاں لفظاں دی گھڑت، نویں استعارے تے تشبیہاں، نویاں علامتاں، دومختلف زباناں دے ہم معنی لفظاں دا متضاد دے طور استعمال، غیر شعری لفظ تے اصطلاحواں دا استعمال، اردو زبان دے اقتباس، صرف حرفاں راہیں حسی منظر کشی، لفظاں نوں دوجے، تیجے تے چوتھے درجے دے معنیاں وچ ورتن توں وکھ اوہناں غیر لغوی معنیاں وچ ورتنا جو نظم دا سیاق و سباق دیندا تے ہور بہت کجھ موجود اے۔''(24)

نوید شہزاد زندگی نوں اپنے خاص ڈھنگ تے سوچ نال ویکھدے ہنڈاندے تے مان دے نیں۔ ملاحظہ کرو ایہہ خوبصورت نظم:

''عینک بدلنی چاہندا ہاں/ پر،/ تینوں ویکھن مگروں میریاں اکھاں/ میری عینک دے شیشیاں نال ای جُڑ گئیاں/ اپنے ہتھ کسے دے ہتھاں نال وٹان والیا/ میں تاں اکھاں تیرے ول اچھالنیاں سن۔ (امبر واد) (25)

اک ہور نظم انج اے:

رات نے پوری رات/ میرے بسترے تے گزاری/ توں میرے منجے تے/ اپنے جثیوں لاہ کے/ جیہڑی کنج وچھا گیا سیں/ میں اُس کنج وچ مُڑ تینوں دھر لینا سی/ جے توں ستارواں سنگھار نہ کردا (ستارواں سنگھار) (26)

طارق گجر نویں پیڑھی دے شاعر نیں۔ اوہناں آزاد، پابند تے نثری۔ اوہناں تنے ڈھنگ دیاں نظماں لکھیاں نیں۔ اگانہہ ودھو سوچاں تے دھرتی ماں نال پیار اوہناں دے اندر ہمیش نویں پریرنا لے کے آؤندا اے۔ ہیٹھلے طبقے نال اوہناں خودنوں جوڑی رکھیا اے تے اوہناں دے مسئلیاں نوں علامتاں راہیں ون سونے بانے پوائے نیں:

میں دھرتی دی کتاب دا/ اجیہا صفحہ ہاں/ کہ جیہدے اکھر/ ایہدے پڑھیاں نے چتھ لے/ وقت میرا مہاندرا کیہ پچھاندا/ کہ ردی چ وکن توں پہلاں/ میری ہک چ سو چھینڈے سن/ ہوسکدا اے/ ویلا مینوں

رُوڑی تے سٹ کے بھُل جائے/ پر میں کُھنبی دے روپ وچ فیر
اُگ آواں گا۔ (دوجا جنم)(27)

طارق دی دھرتی نال جُڑت اوہناں دیاں نظماں ''پورے پنجاب لئی ادھی نظم'' تے ''بے ناواں'' وچوں جھلکارے ماردی صاف ویکھی جاسکدی اے۔

محمود اعوان نویں لکھن والے اوہ شاعر نیں جیہناں دیاں نظماں پنجاب دی ہریالی، سوکے، پتھراں، گھاٹاں، سانجھیاں پیڑاں تے پردیس وچ تیجے درجے دے شہری ہوون دوالے گھمدیاں نیں۔ اوہ پردیس وسدے نیں پر اوہناں دا دل پنجاب وچ ای رہ گیا اے۔ ایسے کر کے اوہناں دیاں رمزاں پنجاب وچوں پھُٹ کے نویں نویں رُکھ بن دیاں وکھالی دیندیاں نیں۔ زبیر احمد لکھدے نیں:

''محمود دی شاعری ہوند، ان ہوند، ملن وچھڑن، رون ہسن، دے کئی رنگاں وچ
ونڈی اکھیں ساہویں لنگھدی اے۔ پر اوس دی شاعری وچ کیہڑی گل اُگھڑ
کے آؤندی اے اوہ اے اجائیں دی رِکرک۔''(28)

محمود اج دے انسان دی سگوں تیجے درجے دے انسان دی غلامی دی گل وی کیتی اے تے عام لوکائی دے دُکھاں دی وی:

اسیں غلام گھراں دے پلیٹھی دے پُتر/ ہک دوجے دیاں زنجیراں واں/
اسیں تصویراں واں اوس البم دیاں/ جیہنوں کھولن آلے/ آپے بند ہو
چکے نیں/ اپنیاں اکھاں سمیت/ پنجرے نوں تالا لگ گیا اے/ تے چابی
اوہناں دے ہتھ اے/ جیہناں دے ہتھ ای کوئی نہیں/ اوہناں ٹی وی
چینل کھول لئے نیں/ جتھے بیٹھے مداری/ باندر نچائی جا رہے نیں۔
(پ۔پنجرہ)(29)

افضل احسن رندھاوا ''رت دے چار سفر'' لے کے پنجابی دی نثری نظم وچ آئے۔ اوہ ناول کار، کہانی کار اتے ترجمہ کار وی نیں۔ اوہناں دی نظم اندر شعور دی پدھر بہت اُچیری وکھالی دیندی اے۔ پنجاب دے وی اوہناں دے ساہواں دی مہک وچوں باہر نہیں نکلدا۔ اوہ کبھی پکھ دی سیاست نال وی جُڑے رہے نیں ایس کر کے اوہناں دا شعور عام لوکائی دے دُکھاں اُتے ڈونگھی اکھ رکھدا اے:

''پیرس دی اک شام وی ڈٹھی/ اپنے پنڈ دی شام جیہی/ وی نہیں سی

(پیرس دی اک شام)(30)

نثری نظم دے حوالے نال فخر زمان دی شاعری پڑھے لکھے بندے دی شاعری اے جیہڑا بین الاقوامی شعور وی رکھدا اے تے اوہدی نظر اپنے معاشرے دی سیاسی تے سماجی تاریخ اُتے وی ہوندی اے۔ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی لکھدے نیں:

''فخر زمان ہوراں دی شاعری دی دوجی خصوصیت اوہناں دیاں رمزاں، اشارے تے استعارے نیں۔ جیہدے وچ اوہ اپنی ذاتی کوڑ نوں لکاندے نیں۔اک کیمرہ مین والی کشمکش ایتھے موجود اے۔اک خیال نوں اوہدی اصل شکل وچ پیش کرن لئی اوہ خود کار تے آپ گھڑے ہوئے لفظاں دے معنے بناندے نیں، آپ اوہناں دے رُخ مقرر کردے نیں تے فیر اوہدا بیان کھول کے ساڈے سامنے رکھ دیندے نیں۔'' (31)

اک نظم ملاحظہ کرو:

''بزرگو

ہن اساں تہاڈیاں منافقتاں، خود غرضیاں دے ڈاڈھے جانو ہاں
ہن اساں تہاڈی ہر اک حرکت نوں
سلو ایکشن وچ ویکھ لیا وے
تے جتھے تسیں فیر وی اکھ بچا کے
سانوں کانٹی ماری/ اوس سین نوں اساں فریز کر کے
ویکھ لیا
تے ساڈے اُتے تہاڈی ساری بزرگی دا بھیت کھل گیا
(اسیں ہُن تہاڈے جانو ہاں) (32)

احمد سلیم کجھ نال تعلق رکھن والے سوجھوان نیں جیہناں نثری نظم وچ بھرپور طریقے نال اپنے وچاراں دا اظہار کیتا اے۔لکھن ڈھنگ توں لگ کے اوہناں دیاں علامتاں تے استعارے وی نویں نیں۔ جدید احساس وچ ڈبیاں اوہناں دیاں نظماں اندراج دے انسان دے اکلاپے دی گل وی اے تے رومانوی جذبیاں دی وی:

''کُڑ یے/ سوہے چٹے پھُلاں دی رُت اندر/ جے کوئی پیلے ڈھنگر ہوٹھاں
اُتوں/ سُکے پتر ڈگدے ویکھے/ ایہوجیہی بہار دا کیہ ناں رکھے/ سوہنی ہس
کے آکھیا/ میرا ویہواں سال (33)

سلیم الرحمٰن اک اُچ کوٹی شاعر نیں۔ اوہناں بھاویں پنجابی وچ بوہتا نہیں لکھیا پر نثری نظم دے ودھا وچ اوہناں بھرواں حصہ پایا اے۔ اوہناں دیاں علامتاں بڑیاں گجھیاں ہوندیاں نیں۔ سیاسی پچھوکڑ تے ساڈے معاشرے دیاں پیڑاں وچوں اوہناں دی نظم پھٹدی اے۔ ڈر، خوف تے جبر دی فضا اوہناں دی نظم وچوں اُبھردی وکھالی دیندی اے:

''تیز ہوا/ جد چوڑ چوپٹ سب بوہے کھول کے آندی اے/ ویہڑے
دے وچ ٹنگے ہوئے/ نمے نمے بلدے لیمپ نوں آن ہلاندی اے/
دھوئیں نال دھوانکھیاں ہوئیاں/ کندھاں اتوں گھٹامٹی کِر دا اے/ لمے
لمے والاں والا اک پرچھاواں/ اک اندرتوں دوجے اندر پھردا اے/
سارا دن ایسے کلے گھر وچ/ کوئی لکیا رہندا اے/ ادھی راتیں میرے
ساہ وچ/ اُچی اُچی ساہ لیندا اے۔ (پرچھاواں)(34)

ایس نظم دا لکھن ڈھنگ نثری تے آزاد نظم دا ملاپ اے۔

احمد ظفر دی شاعری موسماں تے زمانے دے نقشاں دی گل کردی اے۔ خوشبوواں تے ہواواں دے گیت گاؤندی اے۔ اوہناں سدا اپنا رشتہ تھلے طبقے نال جوڑی رکھیا اے تاں ای اوہناں دی نظم وچ دکھاں دے پرچھاویں وی نیں تے دھکھدے ہوئے ارماناں دے وین وی۔ گل کرن دا خوبصورت انداز اوہناں دی نظم نوں پڑھن والیاں لئی ہور وی سواد بھریا بنا دیندا اے:

''پرندے آؤندے نیں جاؤندے نیں/ موسماں دی ریت نہ بدلی نہ
بدلے گی/ ہنے بارش سی/ بدل دی چھما چھم سی/ ہُنے سورج دا ترکش
تیرلے کے آ گیا اے/ میرے ساہواں دے وچ/ راہواں دی مٹی
جم گئی اے۔ (بدلے موسماں دا گیت)(35)

ایسے طرح لفظاں دا چناؤ، گل کرن دا اپنا انداز، خوبصورت استعمارے تے علامتاں مظہر ترمذی دی نظم وچ تھاں تھاں وکھالی دیندے نیں۔ بھاویں اوہناں دی گائی مشہور نظم ای اوہناں

دی شناخت بنی ہوئی اے:

سُرخ گلاباں دے موسم وچ/ پھلاں دے رنگ کالے

پر اوہناں ہمیش دھرتی ماں دے سُفنے تکے نیں۔ اوہنوں اُچا کرن تے رکھن لئی جدوجہد کیتی اے۔ ساری حیاتی اوہ پردیس وچ رہے جس کر کے اوہناں دیاں نظماں اندر پرواسی لوکاں دے دُکھ وی موجود نیں تے دھرتی دے ڈھاہ ڈھیری ہون دیاں گلاں وی۔ اوہ ہمیش دھرتی دے سُکھ دے سُفنے دیکھدے نیں:

''ایہہ سُفنا میں اج کوئی پہلی وار نہ تکیا

ایہہ سُفنا میں نکا ہوندا تکدا آ رہیاں

ایہہ سُفنا میرے نال سکولے پڑھیا

شکر دوپہریں لکدا عرش دی پوڑی چڑھیا

(سفنا)[36]

غلام مصطفیٰ بسمل غزل، نظم، آزاد تے نثری نظم توں وکھ پنجابی تنقید تے کھوج تے وی بھرواں کم کیتا اے۔ اوہناں دی نظم دھرتی ماں دے سورمیاں دے جس گاوندی دھرتی توں شروع ہو کے دھرتی تے آ مکدی اے۔ اوہ لوکاں دی سوچ نوں اپنی نظم دا موضوع بناوندے نیں:

''پورس! تیرے میرے سنھ وچالے

وتھ ہزاراں ورھیاں دی

دوسانجھاں اس پاڑے نوں اج وی میلن

ویلے دے سکندر نال لڑنا

تے دھرتی دا سپتر ہونا۔ (سانجھاں)[37]

اُتے دسے شاعراں توں وکھ ڈھیر سارے ایجیہے شاعر وی نیں جیہناں پھٹکل نثری نظم لکھی اے تے خوب لکھی اے۔ خیالاں دی ون سونتا اوہناں دیاں نظماں وچوں اُگھڑ کے سامنے آوندی صاف ویکھی جا سکدی اے۔ ایہناں وچوں کجھ شاعراں دے ناں دتے جا سکدے نیں: اخلاق عاطف، انجم سلیمی، تنویر بخاری، جمیل احمد پال، شفیق قریشی، رفاقت حسین ممتاز، عاشق علی فیصل، عائشہ اسلم، عبدالکریم قدسی، عباد نبیل شاد، کلیم شہزاد، ماجد صدیقی، افضل پرویز، بشیر منذر، لئیق بابری، نذیر

قیصر،عزت مجید، ملک ایم زمرد، عذرا وقار، زویا ساجد، ثروت محی الدین، اشو لال فقیر، ممتاز حیدر ڈاہر، افتخار نسیم، زبیر احمد، افضل راجپوت، اقبال قیصر، نادر علی، آصف شاہکار تے اجمل نیازی ۔ وغیرہ وغیرہ

نثری نظم دے ایس مختصر جیہے ویروے نوں سامنے رکھ کے ایہہ گل پورے اعتماد نال آکھی جا سکدی اے کہ پنجابی وچ لکھی جان والی نثری نظم کسے پکھوں تے تولوں گھٹ نہیں اے۔ ایہدے اندر نویں نویں تجربے، نویاں رمزاں تے استعارے ورتے گئے نیں۔ آوندی جھلک نثری نظم دے کھیتر وچ ہور وادھا کردی وکھالی دیندی اے۔

O

حوالے

1۔ شبیہہ الحسن، سیّد: دیباچہ، نثری نظم؛ مکتبہ عالیہ، لاہور، 1989ء ص 13

2۔ محمد فخر الحق نوری: نثری نظم؛ مکتبہ عالیہ، لاہور، 1989ء ص 33

3۔ عباد نبیل شاد: ایڈیٹر، انکھ، تماہی، کنگن پور، 1991ء ص 70

4۔ نثری نظم؛ ص 42-43

5۔ امرتا پریتم: کاغذ تے کینوس؛ سانجھ پبلی کیشنز، لاہور، دوجی وار 2013ء ص 359

6۔ ایضاً ص 508

7۔ سارا شگفتہ: لکن میٹی؛ سارا اکیڈمی، کراچی، 1994ء ص 29

8۔ ایضاً ص 87

9۔ پاش: ساری شاعری؛ سچیت کتاب گھر، لاہور، 2005ء ص 178

10۔ ایضاً ص 278

11۔ منجیت ٹوانہ: نیندراں نہیں آندیاں؛ لپی انتر۔ ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ، بزم فقیر، لاہور، 2006ء ص 38

12۔ گتھلی؛ دیباچہ، امین مغل، کتاب ترنجن، لاہور، 1999ء ص 15

13۔ امرجیت چندن: کتاب ترنجن، لاہور، 1999ء ص 17

14۔ ریاض احمد شاد: آزادی مگروں پنجابی ادب؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، 1986ء ص 138

15۔ نجم حسین سیّد: چندن رُکھ تے ویہڑا؛ رُت لیکھا، لاہور، دوجی وار 2003ء ص 49

16۔ عارف عبدالمتین: دیباچہ، چپ چپیتی شام؛ سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، 1980ء ص 15

17۔ راشد حسن رانا: نیلے چن دی رات؛ سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، 1993ء ص 37

18۔ نسرین انجم بھٹی: اٹھے پہر تراہ؛ سانجھ پبلی کیشنز، لاہور، 2009ء ص 34

19۔ شارب: تخت نہ ملدے منگے؛ چیتر پبلی کیشنز، لاہور، 1990ء، ص 60-61

20۔ مشتاق صوفی: مٹی دا ماس؛ سانجھ پبلی کیشنز، لاہور، دوجی وار 2010ء ص 25

21۔ شائستہ حبیب: میں، کپاہ تے چاننی؛ پنجابی مرکز، لاہور، 2002ء ص 31

22۔ راجہ صادق اللہ: پہلا پور؛ سچیت پبلی کیشنز، لاہور، 1998ء ص 23

23۔ غلام حسین ساجد: سرسوتی توں راوی تائیں؛ سانجھ پبلی کیشنز، لاہور، 2007ء ص 66

24۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد: پہلی گل، فنشنگ لائن از نوید شہزاد؛ شعبہ پنجابی، اوری اینٹل کالج، لاہور، 2013ء ص 16-18

25۔ نوید شہزاد: فنشنگ لائن؛ ص 68

26۔ ایضاً ص 136

27۔ طارق گجر: رت رلے پانی؛ ہم خیال پبلشرز، فیصل آباد، 2002ء ص 77

28۔ زبیر احمد: دیباچہ، وینی لکھیا دن؛ سانجھ پبلی کیشنز، لاہور، 2012ء ص 12

29۔ محمود اعوان: وینی لکھیا دن؛ سانجھ پبلی کیشنز، لاہور، 2012ء ص 107

30۔ سرفراز حسین قاضی: نویں نظم؛ عزیز پبلشرز، لاہور، 1987ء ص 134

31۔ ایضاً ص 217

32۔ فخر زمان: زوال دی گھڑی؛ کلاسک، لاہور، 2000ء ص 17

33۔ ایم اشرف سہیل: منی نظماں؛ رویل پبلی کیشنز، لاہور، 1994ء ص 12

34۔ شریف کنجاہی، ایڈیٹر، پاکستانی پنجابی شاعری، محکمہ اطلاعات ونشریات پنجاب، 1999ء ص 197

35۔ ایضاً ص 188

36۔ ایضاً ص 254

37۔ منی نظماں؛ ص 69

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:73, July-Dece. 2014, pp 49-64

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔ دسمبر 2014ء، مسلسل شمارہ 73

نویں پنجابی نظم وچ مائتھالوجی

کرامت علی مغل
لیکچرار شعبہ پنجابی، گورنمنٹ اسلامیہ کالج، ریلوے روڈ، لاہور

ABSTRACT

Myths are the stories of unreal world & come into existence with imagination having no actual or reality base. Mythology is study of the characters having heroic and super natural qualities that are working against natural reasources. The Punjabi Poets also used mytology Hindu mythology & Greek mythology in their writing to emphasize thoughts and provoke hidden meanings in it Mostly modern poet personified it by telling the ideas & ideals that are related to History, culture, civilization & even literature of the workd. In this epoci may writers use mythology as a tool to give the vision of their feelings & philospհy. So it is confirmed that function of mythology is vital in to terature offecially in poetry to promate thinking and permanent of positive effect on minds of the readers.

....

فرضی کہانیاں یاں اجہیاں کہانیاں جیہڑ یاں بیتے ویلے توں ساڈی تہذیب دے نال نال پروان چڑھ رہیاں ہوون ساڈے آل دوآلے اوہناں دے کرداراں نال جُڑے واقعات ساڈی حیاتی وچ رچ بچ گئے ہوندے نیں تے ایہی کردار تے خیال کسے نہ کسے طرح ساڈے ادب دا حصہ بن کھلوندے نیں تے کدھرے کدھرے ایہناں فرضی، من گھڑت قصیاں نوں ہی اصل قصیاں توں وی اگیرے رکھیا جاندا اے تے جس معاشرے دا اساطیری رنگ ادب دے کھیتر وچوں نہیں جھلکے گا

اوہدے نویں نسل جمود دا شکار رہوے گی۔

اسطور (Myth) نوں اجیہا قصہ تصور کیتا جاندا اے جیہڑا سچ تے نہیں ہوندا پر اوہدی اہمیت سچ توں وی ودھ ہو کے رہندی اے تے اسطور جس سماج نال سنبدھت ہووے اوس سماج وچ تے کسے ویلے ایس نوں سچ وی منیا جاندا اے۔ آکسفورڈ ڈکشنری وچ Myth دے لفظی مطلب نوں ایوں دسیا گیا اے:

> "A set of stories or beliefs about a particular person, institutions especially when exaggerated or fiction." (1)

جس نوں انگریزی وچ Myth آکھیا جاندا اے ایہ لفظ Mythos توں نکلیا اے جس دے معنی نے مونہوں کڈھی ہوئی گل۔ ایہناں وچ اکثر فرضی قصے سن جو روایت نال ٹردے ٹردے اپنی اہمیت اختیار کردے گئے:

> "Myths are stories of in as certainable origin or authorship accompaning or helping to explain religion beliefs often (Though not necessarily) there subject is the exploits of god or hero, which may be of fabolous or super human nature and which may have instituted a chane in the working of the universe of social life".(2)

Myth دا اکھر سامنے آندیاں ای یونانی دیومالائی کرداراں دے ناں ذہن وچ آندے نیں اوہ ایس لئی کہ اوہناں کول سب توں ودھیرے دیومالائی تصور تے کردار نال جے Myth دا سُوتا ویکھیا جاوے تاں ایہ یونانی اکھر Muthes توں نکلیا اے جہدا مطلب اے (دھوکھا) Decisine یاں کوئی وی گل جو مونہوں کڈھی جاوے۔Gagan Raj نے Dictionary of literary terms وچ ایوں لکھیا اے:

> "Myth (GK Muthous) anything uttered by a word of mouth in general myths refer to a story which is not true and which involves (As a rule) supernatural beings".(3)

مِتھ یاں اسطور نوں انسانی معاشرت تے ارتقاء نال جوڑن والیاں وچ یونانیاں دا وڈا ہتھ اے۔ اوہناں نے غیر معمولی صلاحیت والے لوکاں نوں اپنے وسیب تے کہانیاں دا حصہ بنایا تے اوہناں نوں دیوی دیوتا دے روپ سنمانے، انسائیکلو پیڈیا برٹینکا وچ مِتھ بارے کیہ تعریف ملدی اے:

> Myths (in plural) are sprcific accants concerning gods or

superhuman beingas and extra- ordinary events or circumstances in a time that is atlogether different from that ordinary human experience.(4)

فرضی قصے کہانیاں ہوندیاں ہویاں وی اپنی اہمیت دے لحاظ نال کسے وی حقیقی شے دی اہمیت وانگ ای ہوندے نیں تے جس وسیب نال اساطیر دا تعلق ہووے اوتھے ایس نوں سچائی وانگ ای اہمیت دِتی جاندی اے کیونکہ ایس دا تعلق حظ نال نہیں سگوں سُوجھ بوجھ نال جوڑیا جاندا اے۔

انسان دی ایہہ فطرت اے کہ جس شے کولوں اوس نوں خوف، ڈر یاں بھے ہوندا اے اوہدے نال اوہ غیر معمولی قسم دا سمبندھت وی بنالیندا اے ایہہ سمبندھ چوکھی واری تاں صرف حیرت دی وجہ توں ای ہوندا اے تے ایہی وجہ اے کہ جتھے مِتھ انسان نوں متاثر کردی اے اوتھے فنون لطیفہ تے اوس دا اثر پانا وی ضروری بن جاندا اے۔ پنجابی ادب اُتے تے ایس دے سوجھواناں دی فکر اُتے ہندو متھالوجی دے نال نال یونانی متھالوجی دا رنگ وی اُگھڑواں رہیا اے کیونکہ ایتھوں دا شاعر اپنی دھرتی نال جُڑیا اے تے جو اپنی دھرتی نال جُڑیا اے اوہ ایتھوں دی صدیاں پرانی تہذیب نوں کویں فراموش کرے گا تے فیر جدوں یونانیاں نے اپنے دیومالائی قصے ایتھے پہنچائے تاں اوہ وی ایس سماج وچ رچ بس گئے۔ ایہی وجہ اے کہ یونانی، ایرانی، ہندوستانی مِتھ کئی تھاواں تے آپسی سمبندھ تے اِکسارتا رکھدی اے۔ کئی کرداراں دے تاں ناں وی اِکو جیہے نیں۔

اجوکی نظم ول جھات پایئے تاں کئی ناں ایجیہے ہن جیہناں نے مِتھیالوجی نوں بڑے سوہنے انداز نال اپنیاں نظماں دا شنگار بنایا اے اوہ فہم تے شعور دیاں کئی منزلاں اُلانگھدے نظر آندے نیں کیوں کہ اوہناں کول متھالوجی دا بنیادی تجزیہ وی اے تے شعور دی ترقی وی۔

پنجاب دیس نوں رشیاں، صوفیاں، بھگتاں تے ولیاں دا دیس منیا جاندا اے، ایس دیس وچ وکھو وکھ عقیدیاں تے مسلک دے لوک موجود نیں جیہناں نے اپنے آپ نوں وکھرے رنگ نال سماج دے سامنے پیش کیتا ہویا اے۔ ایہدے وچ اوہناں نے اپنے آپ نوں ودھوترا ثابت کرن لئی مبالغہ آمیزی توں کم لین شروع کیتا تاں ایہدے وچ من گھڑت تے فرضی قصیاں نوں جوڑنا شروع کر دِتا۔ اج وی ایہو جیہے فرضی رنگ دیاں کہانیاں نوں اہمیت دِتی جاندی اے۔ ہُن تاں ایہہ ساڈے وسیب دا حِصہ بن چکے نیں تے ایجیہے وسیب وچ وسن والے عام لوکاں دی ترجمانی کرن والے لیکھک دے قلم توں ایہہ اساطیر کویں پریرے رہ سکدے ہن کیوں کہ کسے وی سماج اندر ماضی دیاں رِیتاں، روایتاں دی بڑی اہمیت ہوندی اے تے ایہناں رِیتاں روایتاں دی وڈی تصویر تے نقشہ ساڈے

اساطیر وچ ہوندا اے:

> "In society, in which it (Myth) is told, a myth is usually regarded as a true account of the remote to past".(5)

جدوں پنجابی شاعری دی گل ہوندی اے تاں اوس ویلے پنجابی نظم وچ ہوون والے ہر رنگ نوں اگیرے رکھیا جاوے گا۔ پنجابی وچ جدید نظم دا مُڈھ بنھن والیاں وچ شریف کنجاہی، احمد راہی، باقی صدیقی تے منیر نیازی دا ناں سب توں اُگھڑواں اے۔ پنجابی وچ نظم نگاری دا ایہناں ہتھاں دا لایا بوٹا پُنگرنا شروع ہویا تاں نظم دے میدان وچ کئی خالی کھیتراں نوں پوریا گیا۔ اجوکے پنجابی نظم دے شاعراں نے جتھے ہور کئی تجربے کیتے اوتھے پنجاب واسیاں دے اندرلے تت نوں باہر لیاندا تے پنجاب اندر وکھ وکھ ویلیاں وچ وکھ وکھ تہذیباں تے اوس دے منن والے باشندے وی ایتھے آندے جاندے رہے جس نال ہورناں تہذیباں دے ادب تے کلچر نوں وی ایتھے سہانیا جان لگا۔ خود ہندوستان اک وڈا استھان اے جتھے اساطیر دا اپنا رنگ اے۔

اجوکی پنجابی نظم ول جھات پایئے تاں کئی ناں اجیہے نیں جیہناں نے مائتھالوجی نوں بڑے سوہنے انداز نال اپنیاں نظماں دا شنگار بنایا اے اوہ فہم تے شعور دیاں کئی منزلاں اُلانگھدے نظر آندے نیں۔ ایہناں شاعراں نے مائتھالوجی نوں بنیادی تجربے تے شعور دی ترقی وجھوں ورتیا اے۔ علی ارشد میر دے شعراں وچ ''سرسوتی'' تے گنگا جل ایوں آندے نیں:

نہ قسمت وچ جج کوئی بنیا
نہ گنگا جل دھاتے
نہ نرسونت دے چور اساں
پر بن گئے ہور دے ہور اساں(6)

ہندو متھ دا سب توں وڈا دیوتا برہما اے اوس دی بیوی دا ناں سرسوتی جیہڑی دانائی تے علم و فن دی دیوی اے۔ ویداں وچ ایس نوں بطور دریا تے دیوی دسیا گیا اے۔ سرسوتی دا مطلب وی پانی والا ای ہوندا اے۔ ایہدے نال اک ہور دریا سی جس نوں ریشدوتی کہندے نیں ایہہ دوویں دریاواں نوں پوترتا دی نگاہ نال ویکھیا جاندا اے تے ایس نوں الوہیاتی درجہ وی حاصل اے۔ علی انور احمد ہوراں نے وی اپنیاں نظماں وچ اسطور نوں مُڈھ رکھیا اے۔ اک نظم وچ اوہ لِکھدے نیں:

سجی اڈی/ جنسی بھکھواں نیواں ہوندا/ جیہڑا سب توں اُچا اے (7)

علی انور احمد نے بڑے سوہنے انداز نال ایس نظم وچ یونانی دیومالا دے وچ ACHILLES

دیو دا ذکر کیتا اے۔ جدوں ٹروجن وار (Trojan war) ہوئی سی اوس ویلے ایکلیز دی ماں THETIS نے بالپن وچ اور دیومالائی دوزخ دے دریا وچ ٹوبھے دِتے سن۔ اوس دوزخ دے دریا نوں STYX آکھیا جاندا اے۔ ٹوبھے دیندیاں ہویاں اوسدی ماں نے اوہنوں سجی اڈی توں پھڑیا ہویا سی۔ سجی اڈی توں وکھ اوہنوں کدھرے وی کوئی نقصان نہیں پہنچا سکدا سی۔ ٹروجن شہزادے پارس PARIS نے دھوکھے نال سجی اڈی وچ تیر مار کے ہلاک کر دِتا۔ ایس مِتھ نوں علی انور احمد نے ورتیا اے۔ ایسے طرح نینی تال دے علاقے وچ پارس پتھر نال لوہے نوں سونا بنایا جانا، نوں علی انور احمد نے اپنی نظم انکھ دے قیدی وچ اُلیکیا اے:

نینی تال دے خچراں دے نعل/ اکثر سونا بن جاندے نیں/ چھُوہ کے

پارس، سجن نال/ سونا بننا چاہنے آں (8)

علی ارمان ہوری ہندو اساطیر وچ ست جنماں دے خیال نوں اپنی نظم ہونی دی وارتا وچ بیان کردے نیں۔ ہندو اساطیر دے موجب ہر انسان دے ست جنم ہوندے نیں تے ایہناں ست جنماں وچ اوہ وکھ وکھ حیاتی بیتدا اے کدے اوہ انسان بن جاندا اے تے جے چنگے عمل کیتے ہوون تاں اوس نوں ''گئو'' دے روپ وچ دنیا ندار گھلیا جاندا اے۔ علی ارمان ہوری لکھدے نیں:

''نہیں عشق دی پور پران کھُلدی پنڈا ایس دے بھیت دا تھنڈ راجے ایہہ وارتا

ہے ست جنماں دی میرا عشق نال ساک سینڈرا جے۔'' (9)

علی ارمان ہوراں نے ست جنماں دی مِتھ نوں بڑے کومل انداز نال عشق دی حیاتی نال جوڑیا اے۔ علی ارماں ہوراں نے عشق دی پور پران دا ذکر کردیاں ہویاں ہندو مائتھالوجی وچ اوہناں اٹھاراں پراناں دا حوالہ دتا اے جو وشیاں نے لکھیاں نیں ایس پراناں نوں جنوراں، انساناں تے فرشتیاں دے ناں تے ای رکھیا گیا اے تاں جو ساریاں دے حالات نوں کھول کے بیان کیتا جاوے۔ ایہہ سب حالات جو ایہناں وچ بیان کیتے گئے نیں زبانی روایت توں وکھ کُجھ وی نہیں نیں۔ علی ارشد میر نے اپنی نظم وچ ہندو مِتھ دا اک کردار ''جم تارے لکھیا اے۔ ویکھو:

نعرہ مار اَناالحق دا/ اساں جم دھرتی دا جم/ آوے اندر مٹی آ گئی/

اگ آتش دا دم (10)

برہما ہندو دیوتا اے اوس دے ویہہ پُتراں نے مل کے اک کتاب لکھی جس دا ناں اے ''سمرتی'' ایہناں ویہہ پُتراں وچوں ''جم'' ناں دا وی اک پُتر اے تے اک دا ناں بیاس وی سی جس دے ناں اُپر ساڈا اک دریا وی بندا اے۔ کتاب سمرت وچ بیذ دے حکم لکھے گئے نیں تے برہما دے

ویہ پُتر ایشپ، پراشد، ساتاتپ، سمیرت، دکشنس، بشِشت، انگرس، جم، بشن، منّ، جاجنا بلک، اتر، باریت، لکت، شنگ، گوتم، برہسپت، کاتیان، بیاس تے اشن نے لکھیا:

کوہلو رام پہاڑ توں اُترے/ آ کے لنکا ڈھائی/ ساں وی اپنا جَج پکایا/
باہمنی گنگا نہالئی(11)

علی ارشد میر نے ایہدے وچ سیتا نوں بچاون واسطے جاندے ہوئے راجا رام چندر دی مِتھ نوں بیانیا اے۔ جدوں سیتا نوں راون چُک کے سری لنکا لے جاندا اے تے فیر رام چندر جی اوس نال جنگ کر کے اپنی سیتا نوں بچاندے نیں۔

پرانے دور دے انسان نوں اسمان تے اسمان اُپر چمن ستاریاں بارے وکھ وکھ سوچ وچار رکھن دا چاءسی۔ اک تاں ایہدی وجہ معلومات دی گھاٹ تے درجہ تحیر دا عنصر وی چوکھا سی ایسے ای روایتی کہانی نوں نوید شہزاد ہوراں نے بڑے سوہپن نال اپنی شاعری وچ ایوں ورتیا اے:

جس وچ چرخہ کتدی ناراُدھالن لئی/ میں کل راتی امبر تے سووار گیا/ چاہندا
نہیں ساں،/ اس چرخے دی بے مُڈھ واج/ دھرتی دا کوئی کن سُنے(12)

نوید شہزاد ہوری اپنی نظم ''نسرا'' وچ ایجیہے لوکاں دا ذکر کردے نیں جو عام لوکاں توں لمیاں بانہواں رکھدے نیں تے اوہ لوک دو دنیا وچ اکو ویلے وسن والے لوک نیں جیہڑے ماضی حال تے مستقبل نوں اِکو ویلے ہنڈھا رہے ہوندے نیں، ایجیہے لوکاں نوں ''ترلوکے'' آکھیا گیا اے:

چل آ اوتھے چلیے جتھوں/ مرضی دے نال آئے ساں/ یا فر اُس
تھاں چلیے/ ترلوکے پئے وسدے نیں/ جیہناں نوں تک کے، تکن
والے/ روندے نیں نہ ہسدے نیں(13)

ایسے طرح اوہ اپنی نظم ''نھیرے دی لو وچ'' ڈاڈھیاں دے سورج چلکی نوں وی اپنی نظم دا شنگار بناندے نیں جیہڑا کہ چانن دی کانی ونڈ پان والا سورج اے:

جد چلکی نے پہلی واری/ رَتے پھُلاں دی خشبو تے/ تھُکاں سُٹیاں/ میں
تن دے لیڑے لِیراں کیتے/ تے خشبو نوں/ تھُکاں سنے ڈھک دِتا(14)

اوہناں دی نظم ترشنا تے کچہری وچ وی اساطیری رنگ اے۔ نظم کچہری وچ گنگا تے جمنا نال جُڑی کہانی موضوع اے۔ قُقنس اک دیومالائی پرندا اے جیہڑا اپنی چُنجھ نال سُکے تیلے اکٹھے کر کے وچ بہہ جاندا اے تے زور زور دی الاپدا اے کہندے ہن کہ ایسے الاپدے ہویاں اوس نوں اگ لگ جاندی اے تے اوہ سڑ کے سواہ ہو جاندا اے فر ایسے ای راکھ توں اک ہور قُقنس جمدا اے۔ محمد فیروز

شاہ نے اپنی اک نظم دا سرناواں قُقنس ای رکھ دِتا اے:

قُقنس

ایہہ سچ اے میں اپنی بھاء وچ
ہر ویلے سڑدا رہندا ہاں
ول ہِک ڈینہ ایہہ بھامینوں وی
ساڑ سُہا کرسٹ گھتیسی (15)

اسماعیل سفری نے سسّی تے پُنوں دے فرضی قصے نوں اپنی نظم وچ ورتیا اے کہ کویں سسّی نے اپنے وچھڑے محبوب نوں پکاردیاں ہویاں اپنے دل دے راز اُتے گنڈھ ماری رکھی ہوئی تے موت نوں گلے لگا لیا:

سسّی دا پچھتاوا
نہ پُنوں آکھدی نہ راز دل دا کھولدی
جے نہ مونہوں بولدی (16)

ویدک بھجن وچ سورج نوں دو ناواں نال پکاریا گیا اے جہدے وچ سوریہ تے ساوتری نیں۔ ہندو مائتھالوجی وچ سورج نوں اہم مقام حاصل اے کُجھ ہندو فرقیاں وچ تاں سورج دی پوجا وی کیتی جاندی رہی اے تے اجے وی ہوندی اے۔ ہر برہمن سویرے اُٹھ کے جیہڑا بھجن پڑھدا اے اوہدے وچ اوہ سوج نوں ای پکاردا اے۔ جے اسیں اگے ویکھیے تاں ''پران'' دے زمانے وچ سوریہ نوں گاڑھے لال رنگ دا آدمی وکھایا گیا اے جہدیاں تن اکھاں تے چار بانہواں نیں اوہدے ہتھ وچ پھُل نیں ایسے مِتھ نوں نصیر احمد کوی نوں ایوں اُلیکیا اے:

ساڈے سِر تے مُلا جوگیاں/ پیراں وچ ویہت وگے/ مُکھ چمکے دیپک سوریہ/ من چندر جوت جگے/ پتھر چوں چشمہ پھُٹیا/ بن تیرتھ راج کناس/ ایہہ امرت جل سورگ دا/ ایتھے بجھدی روح دی پیاس (17)

ہندو اساطیر وچ امرت جل اوہ پانی اے جہدے نال جیون ملدا اے ایسے طرح اوہناں نے ہزاراں ورھیاں توں پرچلت ہندو دھرم دیاں کہانیاں نوں شامل کیتا اے۔ سیتا رام دی کہانی وچ جیہڑی جذباتیت سی اوہدے بارے زبیر احمد دی نظم دے چار مصرعے ویکھنے آں:

ککھ بال نہ بنیرے دھریئے/ کن لکھیے رام کہانی/ سب سُخن زبانی کر بیٹھے آں/ رُت پرانی کر بیٹھے آں (18)

ہندستان دے دیوی دیوتاواں تے اوہناں نال جُڑے واقعات نوں ہندو مائتھالوجی وچ جو مقام رہیا اے اہناں واسطے اوس دی مذہبی اہمیت وی بن چکی اے۔ ''پران'' ہندو اِزم دے وچ وڈی اہمیت رکھدے نیں جس دے معنی اگلے پرانے دے نیں ایہہ کل 18 نیں ایہناں نوں لکھن والیاں وچ برہما دے پُتراں دا ذکر اے۔ براہم، برہما دا اوہ پُتر سی جس نے وی پران لکھیا۔ براہم نوں عقل سوجھ بوجھ والے کم کرن لئی خاص کر دِتا گیا سی کیوں کہ برہما اُتلے دھڑ سِر توں پیدا کیتا گیا سی۔ منیر عصری نے وی براہم ناری دی مِتھ ایس لئی ورتی اے کہ اوہ عقل تے شعور دے نال اوس نوں جوڑدے نیں۔ منیر عصری دی نظم ''اک وڈیرے رُکھ نال گل بات'' وچ ویکھو:

تُسیں براہم ناری دی نتھ ہو
سَخی منش دھرتی دا ہتھ ہو
تکھے گیان دھیان دا پتھ ہو
جھنوں سر جیا یوگ دا بھوگناں
جویں گُڑ تے گنگے دی ورتناں(19)

مُنیر نیازی کول ماورائی مخلوق نال پیدا ہون والے خوف دا احساس تے ہے ای پر اوہ ایس طرح دے حالات نوں جدوں اپنی نظم وچ انساناں دے نال جوڑدے ہن تاں اک خاص قسم دی کیفیت پیدا کر دیندے نیں:

اک دُپہر چڑیلاں دے جھرمٹ وچ
عجب طرح دے بلھاں اُتے عجب طرح دے ہاسے سن
اکھ سی اوہناں دی کھا جاون والی جسم لہو دے پیالے سن(20)

سورج مکھی دا پھُل جس پاسے نوں مُڑدا اے اوسے پاسے سورج وی ہوندا اے چڑھدے ول سورج ہووے تاں سورج مکھی چڑھدے ول اپنا آپ نال رکھدا اے تے لہندے ول ہوندا پھُل اوس پاسے مُڑ جاندا اے۔ ایسے گل دا تجزیہ کردے ہوئے منیر نیازی لکھدے نیں:

سورج مکھی
بھیت کیہ اے تیری پوجا ذرا اوس تے سہی
دُور دے سورج تے تیری ایہہ ریاضت کس لئی(21)

لوکائی وچ پرچلت اک ہور مِتھ غلام حسین ساجد دی نظم دے ایہناں مصرعیاں وچ ویکھو:

لونا رنگ نہ اوہ کوڑتن/ نہ اوہ پتراں دی رُشنائی/ نیلیاں دُھپاں وچ

چھن چھن نہیں/ ایہہ اوہ ون نہیں (22)

ایس نظم دا سرناواں اے ''بہشتی دروازے دا وَن'' بابا فرید دے مزار پاک پتن تے اک بہشتی دروازہ اے جتھوں لنگھن دی آس وچ بہت سارے شردھالو اپنا جیون سپھل سمجھدے ہن اوس بہشتی دروازے دے نال جُڑی ایہہ مِتھ اے کہ ایہہ اوہ تھاں سی جتھے اک ون دا بوٹا ہوندا سی جس نوں چیر کے بابا فریدالدین مسعود گنج شکرؒ ہوری لنگھے سن۔ ایہہ پنجابی دے پہلے باقاعدہ صوفی شاعر نیں جیہناں نے پنجابی صوفیانہ شاعری دا مُڈھ رکھیا۔ غلام حسین ساجد نے اپنے کلام وچ ہندو مائتھالوجی نوں بڑے وڈے پیمانے تے ورتیا اے اوہناں نے اپنی دھرتی نال جُڑیاں کئی کہانیاں نوں نویں مہاندرے نال بیانیا اے جویں کہ اوہ لِکھدے نیں:

سرسوتی توں راوی تائیں
سرسوتی توں راوی تائیں، پکوتانا تنیا
اوہ بانلیاں، اوہا اٹیاں، اوہا تنداں، چھلیاں
اوہا رنگن چڑھدے پانی، اوہا ٹھردی مٹی (23)

اک ہور انداز نال سرسوتی نوں یاد کردیاں لِکھدے نیں:

سوہنا!
جے توں راوی نوں مردے نہیں ڈِٹھا
سرسوتی تاں ڈٹھا ہوسی
لکھاں ورھیاں توں جیہڑا بس ناڑاں وچ وگدا اے
لہو دے دُھخدے تاریاں پچھوں لُک لُکا کے (24)

سرسوتی، برہما دی بیوی دا ناں وی سی تے ایس دا ذکر بطور دریا وی آیا اے تے کئی تھاواں تے ایس نوں دانش، عقل تے بلاغت دی دیوی وی کہیا گیا اے جد کہ مہا بھارت وچ ایس نوں ویداں دی ماں دا خطاب وی دِتا گیا اے:

''سرسوتی کو اکثر دوسری دیویوں کے ساتھ مل کر پکارا جاتا ہے۔ یہ دوسری دیویاں دریائی مقدس ہستیاں تو نہیں تھی تاہم بعض مذہبی پرستش کے اجزاء کو مجسم اور مشخص کرلیا گیا تھا۔'' (25)

اوہناں ایس توں وکھ رامانج، ناگ ارجن، برہما وشنومت نال جُڑیاں کہانیاں توں وکھ مہابھارت دے کئی ہور کرداراں نوں وی نال نال بیانیا اے جویں کہ اوہ ''دریودھن مت'' نظم وچ

لِکھدے نیں:

میں وی سر تے رکھ کے پگ پیو دادے دی
کرداہاں میں راکھی اپنی مٹی دی
مٹی جیہڑی بھمدی بھوئیں دی رت وی اے(26)

دریودھن مہا بھارت دا اوہ کردار اے جیہڑا اڑی تے بدی دا مرکز منیا جاندا اے۔ تھوڑا ایس رِیت نوں اگے ٹورئیے تاں اشولال دا ناں آندا اے جیہناں نے ''چھیڑو ہتھ نہ مُرلی'' وچ ہندو مائتھالوجی نوں بیانیا اے۔ مثال وجھوں اوہناں دی نظم ''بن مُرلی سب انت'' ویکھدے آں:

رَادھا، مِیرا، ہیر سیالن
مُرلی موہ دی واٹ
پندھ کھیہڑے، پندھ راٹھ(27)

اشولال ہوراں نے میراں تے رادھا دے کرداراں دے نال ہیر سیالن دے عشق نوں وی اُلیکیا اے۔ میراں اپنے بالپن توں ای کرشن نوں اپنا لاڑھا من لیندی اے تے فیر ایہہ جذبے اوہدے ذہن وچ اودوں آوندے نیں جدوں آئی جنج جاندی ویکھ کے اپنی ماں کولوں پُچھدی اے کہ اوہدا لاڑھا کیہ اے ماں کرشن ول ہتھ کر کے کہندی اے اوہ اے تیرا لاڑھا:

ول نیناں تے آن لتھی ءِ
کھمباں کتھی شام
بھُل کریسی رام(28)

راجا بھرت دا پُتر رام جندرسی جیہڑا وشنو دا اوتار وی منیا جاندا اے۔ رامائن وچ ایس دے بارے بڑیاں حکایتاں مِلدیاں نیں تے ایہہ سب توں مقبول ترین کردار اے جس نال جُڑی اوہ لڑائی جیہڑی اوس نے لنکا دے سُورمے راون دے خلاف لڑی۔ رام نے جیہناں لوکاں اُپر حملا کیتا سی اوس نوں راکشش کہیا جاندا اے جیہڑے بھیڑے تے بدمعاش بندے دی صفت اے۔ نجم حسین سید ہوراں دی شاعری وچ وی اساطیری رنگ دے اشارے ملدے نیں اوہناں نے فرضی رنگ نال رنگے کرداراں نوں وی بیانیا اے تے اوہناں قصیاں، کہانیاں دا وی ذکر کیتا اے جو کسے نہ کسے طرح وی عقیدیاں نال جاجُڑدے نیں جوج مجوج دا قصہ، نجم حسین سید ہوراں دی شاعری وچ ایوں آندا اے:

لان دے اندر کرسی ڈِھٹی، کرسی ہیٹھ بھون
جوج مجوج دے کم نیں سارے وکھرے نہ جاگن سون

جوج مجوج سی کھلی بھرتی لگ گیا میراں ناواں

بھریاں ٹنڈاں کھوہ وچ ڈُلھیاں کہڑاں کون سداواں(29)

تنویر بخاری ہوری نظم ''کیہ نہیں کرسکدا انسان؟'' وچ فرہاد دے نہر کڈھن دے کم نوں غیر معمولی مِتھیا اے تے ایہو جہیاں ماورائی خوبیاں دے مالک، کردار نوں ایوں بیانیا اے:

تیسا پکڑ لوے تے پربت، ہو جاوے، خود رائی وو!

دھرتی قدم چمیندی ادبوں، نیوں نیوں جاندا ہے اسمان

کیہ نہیں کرسکدا انسان؟(30)

مائتھالوجی نوں کسے طرح وی تہذیبی سوجھ بوجھ توں وی وکھ نہیں کیتا جا سکدا اے۔ ایس نوں صرف فرضی قصہ کہانیاں توں اگے چل کے ویکھیے تاں اوہ عقیدیاں تک جا جُڑدیاں ہن تے یونانی دیومالا وچ تاں مِتھ نوں عقیدے تک دا درجہ وی دِتا جاندا اے۔ حسین منصور بن حلاّج نے جدوں تصوف واسطے نویاں لیہاں چُنیاں تاں اوہناں تے کفر دا فتویٰ لا دِتا گیا اج وی حق دی گل ہووے تاں حسین منصور بن حلاّج دے کردار نوں ای مثال وجھوں پیش کردے آں:

حق دے نعریوں ایہہ نہیں ٹلدا، دِل وی اک منصور اے

چاڑ دیو ایہنوں وی سُولی، ورتو جو دستور اے (31)

منصور نوں جیہڑے دستور مطابق پھانسی دِتی گئی سی حق دے نعرے لاون والیاں نوں اوہ دستور کدے وی قبول نہیں رہیا اے تے ایہہ کہانی بھاویں حقیقت نال میل کھاندی اے پر ایس نوں وی مِتھ وجھوں ورتیا جاون لگ پیا اے۔ ایسے طرح رشید انور ہوراں نے ہیر رانجھے دے قصے بارے لکھدیاں ہویاں کہیا اے:

پڑھو دارا شکوہ دی آرزو نوں، یکتا ہار نے لکھ جے بول ویکھو

بصری رابعہ وانگ سی ہیر تتّی، بہہ کے شاہجہاں دے کول ویکھو

لکھاں نیک انسان مُرید اوہدے، سنگ رانجھے دے شاہ بہلول ویکھو(32)

سسّی تے پُنوں جدوں اکٹھے ہوندے نیں تاں سُتے ہوئے پُنوں نوں اوہدے بھرا اونٹھاں لے پا کے لے جاندے نیں جدوں سسّی دی اکھ کھُلدی اے تاں اوہ روندی کُرلاندی تھل دیاں ریتاں وچ اپنے پُنوں نوں بھالدی اے تے ایسے ای دوران اک چرواہا اوس دی عزت اُتے حملا کردا اے تاں اوہ دھرتی کولوں پناہ منگ کے اوہدے وچ غرق ہو جاندی اے۔ بادشاہ دے گھر وچ جمن والی نوں کویں اینیاں اوکڑاں دا سامنا کرنا پیا ایہدے وچ موجود سسی دے کردار نوں فرضی قصے وچ

بھرپور انداز نال بیانیا گیا اے۔ کوہ قاف اک فرضی تھاں جتھے ماورائی مخلوق رہندی اے رفاقت حسین ممتاز ہوراں نے ایس مِتھ نوں بڑے نویکلے انداز نال ورتیا اے:

بس اک تینوں ویکھن کیتے
ورھے ویاہے عمراں لنگھیاں
کوہ قاف دے پینڈے کیتے
پتّن چیردیاں ندیاں لنگھیاں
بس اک تینوں ویکھن کیتے(33)

کوہ قاف دے پہاڑ اصل وچ تے نہیں موجود البیرونی ہندو دھرم دے حوالے نال لِکھدے نیں:

''ہمارے ہاں عوام جس پہاڑ کو کوہ قاف کہتے ہیں وہ ہندووں کے نزدیک لوکا لوک ہے۔ ان کا خیال ہے کہ آفتاب وہیں سے کوہ سرو کی طرف چکر لگاتا ہے۔''(34)

حسین بن منصور بن حلّاج نوں یاد کردیاں ہویاں بابا نجمی ہوراں نے انج ویکھیا اے۔ کیوں جے ایس کردار نوں ہر خوبی دا مالک سمجھیا جاون لگ پیندا اے۔ بابا نجمی نے ایس نوں صبراں دا منصور تے دھرتی دے مزدور نال سمبندھت کر کے رکھ دِتا اے:

رجواں ٹکر کھاندا نئیوں
فر وی رولا پاندا نئیوں
صبراں دا منصور نی مائے
دھرتی دا مزدور نی مائے (35)

تحیر تے حیرت نوں پیدا کرن واسطے جناں تے چڑیلاں دے رہن والی تھاں نوں کوہ قاف دا ناں دِتا گیا اے۔ جتھے پریاں، جن، چڑیلاں وغیرہ اپنی مرضی دا جیون بیتت کر دیاں نیں۔ بہت پرانیاں داستاناں وچ ایس دا ذکر وی بہت زیادہ ملدا اے حقیقت وچ ایس ناں دی تھاں پوری دنیا وچ کدھرے وی موجود نہیں اے۔ اقبال صلاح الدین ہوراں نے سماج وچ پرچلت ایس خیال نوں انج اُلیکیا اے:

میں سُچھلے تے بے مُنیارے
کوہ قافاں دی خلقت پچھے(36)

پنجاب دے سبھیا چار وچ رومانی قصے وچ کرداراں نال کئی فرضی قصے تے کہانیاں وی نال نال جُڑدے چلے گئے نیں۔ غلام مصطفیٰ بسمل دے اکھراں وچ ویکھو:

سہتی آ کھیا ہیرے اُٹھ ویکھ تے سہی/ جیہڑ ا بیلیاں وچ منگو چاردا سی/
اور انجھناں رنگ پور کھیڑ یاں وچ/ متاں جوگ وٹا کے آیا ای(37)

ایسے ای مِتھ نوں صوفی تبسم ہوراں نے وی ورتیا اے، اوہ لِکھدے نیں:

جانے کِنّے فرہاداں نے/ کہساراں دے سینے چیرے/ اِک کر چھڈے
خون پسینے/ پتھراں دی رگ رگ دے وچوں/ خالص دُدھ دی نہر
وگائی/ پھیر وی محنت کم نہ آئی/ تیشے مار کے جان مُکائی(38)

پنجاب اندر سیاسی حوالے نال ظالم سامراج دے سامنے کھلو جاون والے دُلے بھٹی دے حوصلے ہمت تے بہادری نوں اج وی یاد کیتا جاندا اے تے جدوں کدھرے اجیہے حالات پیدا ہو جاون تاں اوہدے وچ سامنا کرن والے نوں دُلے بھٹی دے کارنامیاں نوں سامنے رکھ کے غیرت دا علمبردار بنا دِتا جاندا اے:

دُلے بھٹی وچ بنگالے اُٹھ کھلو تے
اُٹھ او شاعرا کتھے گئی بندوق اوہ تیری
میریا شاعرا، لمیاں کالیاں راتاں آئیاں(30)

دُلے بھٹی دے کردار نوں وی اک مِتھ وانگ ای منیا جاندا اے تے اج وی بہادراں، سورمیاں نوں دُلے نال رلا کے مقام دِتا جاندا اے۔ احمد سلیم ہوراں نے وی ظلم دیاں کالیاں راتاں وچ دُلے بھٹی نوں چانن ونڈن والا تے بنگال دے وچ اپنے حقاں واسطے لڑن والا دسیا اے۔ کھیڑے جدوں ہیر نوں لے جاندے نیں تاں اوہ ہیر واسطے سب توں وڈے ظالم جابر بن جاندے نیں تے ایہہ کردار اجیہا رچیا بسیا اے کہ اج وی کھیڑیاں دے رویے والے لوک عشق محبت دیاں راہواں وچ اڑچ پیدا کردے نیں:

اساں کھیڑے نال نیوں لاؤنا نہیں
بھاویں بن بن بہوے امیر کڑے
میں اُس رانجھن دی ہیر کُڑے(40)

سوہنی مہینوال نوں گھڑے اُتے تر کے ملن جاندی سی۔ اوہدی بھرجائی نے جدوں کچا گھڑا رکھیا تے اوہ چنھاں دے پانیاں وچ ای گواچ گئی ایس فرضی کہانی دے کرداراں نوں بابا عالم سیاہ پوش نے ایوں بیانیا اے:

کچا گھڑا توڑ یو تے سوہنی تائیں روڑ یو ای
پکا گھڑا توڑ دوں تے ویکھدی جوانیاں
سِدھا ہو کے چل وے چِھاں دیا پانیاں (41)

خلیل آتش اپنی نظم ''سُولی بنیا تخت ہزارا'' وچ تخت ہزارے دی دھرتی دا ذکر کیتا اے۔ جتھے ہیر رہندی سی ہُن اوہ سوہنیاں دی دھرتی دی اک مِتھ بن چکی اے:

سُولی بنیا تخت ہزارا روندی جھنگ سیالیں ہیر
کڈی سوہنی لِکھی آتش میرے بختاں دی تصویر (42)

کہیا جاندا اے کہ فرہاد نے شیریں دے محل تیکر تیسے نال نہر کھودی سی ایس نوں خلیل آتش نے وی بیانیا اے:

وارث دی نظریں ہیر ساں/ رانجھے دی تقدیر ساں/ منصور سُولی تانیاں/
مجنوں نے لیلیٰ جانیاں/ جد میری مل گئی بھا کھیا/ سسی نے پنوں آکھیا/
فرہاد لئی میں نہر ساں/ سوہنی چِھاں دی لہر ساں (43)

محمد جنید اکرم ہوری ''اپنی نظم اج دا یزید'' وچ قارون دا ذکر کردے نیں جہدے بارے مشہور سی کہ اوہدے کول بہت وڈا قیمتی خزانہ اے تے شدّاد اوہ کردار اے جس نے دُنیا وچ ای جنت بنالئی سی تے اوس دا ناں ''اِرم'' رکھیا:

دھکے زوریں اپنے ہتھ تے بیعت کراندا کون؟
کون اے اج شدّاد، زیاد، ثمود، قارون، فرعون؟ (44)

اسیں دیکھنے آں کہ پنجاب دی دھرتی وچ ہندو مائتھالوجی دا راج رہیا اے پر جدوں یونانی تے ایرانی مائتھالوجی وی ادب دا حِصہ بنے تاں ایس نوں ہور موکلا کر دِتا گیا۔ کیوں جے ہندوستان نوں مِتھ دے لحاظ نال اجہیا گڑھ مِتھیا جاندا اے جِس نال پوری دنیا دے تہذیبی عناصر تے اثرات پیندے نیں۔ ایس لئی اجوکی پنجابی نظم وچ مائتھالوجی دے کرداراں نال جتھے سہپن تے دلچسپی پیدا ہوندی اے اوتھے دُوجیاں تہذیباں نوں سوچن واچن دا وی موقع ملدا اے تے ایس واسطے ساڈے شاعراں دے وسیع تجربے تے تجزیے نوں جِنا وی سلاہیا جاوے گھٹ اے۔

حوالے

1- www.oxford dictionaries.com

2- Roger Towler (Edited by), A dictionary of literary terms, London, 11- New Fetter Lane, (5th time) 1993, Page No 153

3- Gagan Raj, Dictionary of Literary terms, Delhi, Anmol Publication, 1990, Page No. 110

4- Encyclopaedia Britannica, Volume No. 12, macropaedia knowledge in Depth Meta mophic New jJersey. USA William Benton, Publishlers. 1943-1973

5- www. ORIAS. UCBerkeley

-6 علی ارشد میر: اک کتھا دی وار؛ سانجھ پبلشرز ٹمپل روڈ، لاہور، ستمبر 2009ء ص 120

-7 علی انور احمد: اکھ سمندر ہوئی؛ ادارا پنجابی زبان تے ثقافت، لاہور، 17 جولائی 2001، ص 49

-8 ایضاً ص 122

-9 علی ارمان: مٹی دی بُکل؛ سانجھ پبلی کیشنز، لاہور، اگست 2009ء ص 53

-10 علی ارشد میر: اک کتھا دی وار؛ ص 68

-11 ایضاً ص 70

-12 نوید شہزاد: فنشنگ لائن؛ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، اوری اینٹل کالج، لاہور، 2013ء ص 54

-13 نوید شہزاد: نظم اسانوں لکھنا چاہوے؛ مقصود پبلشرز اردو بازار، لاہور، 2011ء ص 83

-14 ایضاً ص 95

-15 محمد فیروز شاہ: پینگھ؛ پنڈی اسلام آباد سوسائٹی (بیاس)، راول پنڈی 2005ء ص 95

-16 محمد اسماعیل سفری: کلیاتِ سفری؛ ہم خیال پبلشرز، فیصل آباد، فروری 2002ء ص 52

-17 نصیر احمد کوی: اگنی داتا؛ سانجھ پبلشرز، لاہور، 2011ء ص 94

-18 زبیر احمد: سدّ؛ سانجھ پبلشرز، لاہور، 2012ء ص 53

-19 سنگری (تماہی)، لاہور، این 28، عوامی فلیٹ، ریواز گارڈن، جنوری مارچ 2012، (جلد 2) ص 53

-20 منیر نیازی: کُل کلام؛ الحمد پبلیکیشنز، ، لاہور، 1992ء ص 93

-21 ایضاً ص 188

-22 غلام حسین ساجد: سرسوتی توں راوی تائیں؛ سانجھ پبلشرز، لاہور، 2007ء ص 63

-23 ایضاً ص 25

-24 ایضاً ص 133

-25 مہر عبدالحق، ڈاکٹر: ہندو صنمیات؛ بیکن ہاؤس، ملتان، 2002، ص 135

-26 غلام حسین ساجد: سرسوتی توں راوی تائیں؛ ص 58

-27 اشولال: چھیڑو ہتھ نہ مُرلی؛ سانجھ پبلشرز، لاہور، جنوری 2007ء ص 33

-28 ایضاً ص 20

-29 نجم حسین سید: چند رُکھ تے ویڑھا؛ ادارا پنجابی ادب، لاہور، 1996ء ص 57

-30 تنویر بخاری: سوہنی دھرتی؛ پنجابی کلچرل سنٹر، کڑیاں کلاں، گجرانوالہ، 1983ء ص 131

-31 رشید انور: لمیاں اُڈاریاں؛ کتاب خانہ دانشوراں، لاہور، جنوری 1975ء ص 41

-32 ایضاً ص 68

-33 رفاقت حسین ممتاز: اکلاپے توں اگے؛ پنجابی مرکز، لاہور، جون 2007ء ص 58

-34 ابوریحان البیرونی: ہندو دھرم ہزار برس پہلے؛ نگارشات پبلشرز، لاہور، 2007ء ص 218

-35 بابا نجمی: میرا ناں انسان؛ ادارہ پنجاب سویر، کراچی، 2002ء ص 95

-36 اقبال صلاح الدین: بار دی سار؛ یونیورسل بکس، لاہور، 1976ء ص 119

-37 بسمل، غلام مصطفیٰ: آہلھنا؛ اقدس پبلی کیشنز، لاہور، 1975ء ص 92

-38 صوفی تبسم: نظراں کردیاں گلاں؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ص 39

-39 احمد سلیم: اک اُدھڑی کتاب دے بے ترتیبے ورقے؛ سانجھ پبلی کیشنز، لاہور، دسمبر 2005ء ص 82

-40 بابا عالم سیاہ پوش: انھیریاں راتاں؛ عالم برادرز، لاہور، 1976ء ص 43

-41 ایضاً ص 20

-42 خلیل آتش: بھانبڑ؛ خادم پبلشرز، ایوان خادم بلدیہ چوک، قصور، 1995ء ص 97

-43 ایضاً ص 62

-44 محمد جنید اکرم: نہ سجناں گنڈھڑی پھول؛ بزم فقیر پاکستان، لاہور، نومبر 2010ء ص 79

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:73, July-Dece. 2014, pp 65-86

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2014ء، مسلسل شمارہ 73

نویں پنجابی نظم دے کجھ رُجحان

حنا خان
لیکچرار پنجابی،
لاہور کالج یونیورسٹی برائے خواتین، لاہور

ABSTRACT

This article is a detailed study of the important trends of the post partition new Punjabi poem. These trends range from modernity, symbolism, nostalgia, loneliness and fear to naturalism, impressionism, imagery and resistance. Besides review of the new Punjabi poem from different aspects like form, genera and construction, specimens of trend setter poets' poetry have also been incorporated in the article.

....

پنجابی ادب دی شعری روایت کئی سو ورھیاں پرانی اے۔ ایہدا مُڈھ پنجابی دے پہلے باقاعدہ شاعر بابا فرید الدین مسعود گنج شکرؒ توں بجھدا اے۔ جیہناں اپنے شلوکاں راہیں نہ صرف اسلام دا پرچار کیتا سگوں لوکائی نوں چنگے عمل کرن ول وی پریریا۔ ویلا لنگھن دے نال نال ہور بہت سارے شاعراں نے ایس زبان نوں اپنے اظہار دا ذریعہ بنایا۔ ایہناں شاعراں وچ شاہ حسینؒ، سلطان باہوؒ، بلھے شاہؒ، وارث شاہؒ، ہاشم شاہؒ، علی حیدر ملتانیؒ، میاں محمد بخشؒ، خواجہ غلام فریدؒ تے ہور بہت سارے شاعر شامل نیں۔

1857ء دی جنگ آزادی مگروں برصغیر پاک و ہند وچ خاص طور تے پنجاب دی دھرتی اُتے رہچے جاون والے ادب نوں اک نویں راہ ملی۔ایہدا کارن شاعراں دی بدلدی ہوئی سوچ سی۔ جیہڑی انگریزی اثر دا نتیجہ سی۔ایسے اثر پاروں پنجابی وچ ہور شعری صنفاں وی شامل ہوگئیاں۔جیویں نظم ،غزل وغیرہ۔ فیر آزادی دی تحریک شروع ہوئی۔ایسے دور وچ ای ترقی پسند تحریک دیاں بنیاداں رکھیاں جا رہیاں سن۔

ویلے دے نال نال انسانی قدراں بدلدیاں جاندیاں نیں تے قدراں دا ایہہ بدلاؤ سماج، رہتل بہتل تے معاشرے دے بدلن دا کارن بندا اے۔ ایہو کجھ پنجابی شاعری نال وی ہویا۔ پروفیسر سرفراز حسین قاضی ایس بدلدی صورتحال نوں انج بیان کردے نیں:

> ''نویں شاعر دا احساس ای بدل گیا،شعور دی رو پرانے شاعراں دے مقابلے وچ مختلف ہوگئی۔ پرانا شاعر وی اک عذاب وچ مبتلا سی تے نویں شاعر نوں وی اک کرب نے گھیر لیا سی۔ پرانا شاعر ماضی نوں سامنے رکھ کے مستقبل کولوں ڈردا سی تے نویں شاعر نے ماضی نالوں گھٹوگھٹ سارے تے کجھ کجھ مستقبل نالوں وی رشتے تروڑ لئے۔ اوہ حال کولوں خوف زدہ ہو گیا اوہنے آلے دوالے نظر ماری تے اوس نوں نہ آون والا ویلا یاد رہیا تے نہ ای ماضی دیاں گلاں۔''(1)

1947ء توں پہلے دی شاعری کجھ خاص موضوعات دوالے گھمدی سی، پر 47ء مگروں پنجابی شاعری وچ بہت سارے نویں رجحانات ویکھن وچ آئے۔ ایس دور دے اہم شاعراں وچ امرتا پریتم تے شریف کنجاہی ہوراں دے ناں اگھڑویں نیں جیہناں روایات توں ہٹ کے شاعری کیتی۔ اوہناں دا خاص میدان نظم سی۔ ایہناں دوواں شاعراں نے نظم نوں قافیے دی قید توں آزاد کروایا۔ایہو کارن اے پئی شریف کنجاہی نوں پنجابی دی نویں نظم دا موڈھی منیا جاندا اے۔

ونڈ مگروں پاکستان دے حالات وچ کئی تبدیلیاں آئیاں نواں ملک ہون پاروں ایہنوں بہت سارے معاشی تے معاشرتی مسئلیاں دا سامنا کرنا پیا۔ایہناں دے نال نال ہور وی کئی مسائل سن۔جیہناں نال سوسائٹی تے کلچر وچ تبدیلیاں آونیاں شروع ہوگئیاں تے ایہو تبدیلیاں لوکائی دے عقائد وچ تبدیلیاں لیاون دا وی کارن بنیاں۔ایہو تبدیلیاں اسانوں اوس دور دی نویں پنجابی شاعری وچ وی وکھالی دیندیاں نیں۔جیہڑیاں نویں رجحانات دے طور تے سامنے آئیاں۔ ایہناں رجحانات وچ اک پاسے تاں نفسیاتی الجھناں ،ترقی پسندیت، ماضی پرستی، نرگسیت، علامت نگاری، تاثرات، مزاحمتی انداز،جنسی ورتارا،حقیقت نگاری، وجودیت ،امیجری تے دھرتی نال پیار وغیرہ شامل نیں۔

دوجے بنے ہیت دے حوالے نال وی کئی رجحانات سامنے آئے۔ جیویں نکی نظم، معریٰ نظم، آزادنظم وغیرہ ول جھکاؤ ودھ نظر آوندا اے۔ ایہناں رجحاناں دے تحت لکھی جاون والی شاعری نے لوکائی نوں بڑا متاثر کیتا۔ ایہدا کارن ایہہ سی پئی ہن شاعری وچ کیتیاں جاون والیاں گلاں ''ماورا'' دیاں نہیں سگوں حقیقت اُتے مبنی سن، جیہناں وچ کوئی نہ کوئی مقصد وی موجود سی۔ ہن اسیں ایہناں وچوں کجھ وڈے تے نمایاں رجحاناں دی وضاحت کرنے آں تاں جے گل دی تہہ تیکر اپڑیا جا سکے۔

ترقی پسندیت:

ایس رجحان دے حامل اوہ شاعر سن جیہناں روایتی مضموناں دی بجائے حقیقت نوں اپنی شاعری راہیں بیان کیتا۔ ایہہ شاعر ترقی پسند تحریک نال سمبندھ رکھدے سن۔ ایہہ تحریک ملکی ونڈ توں پہلاں 1935ء وچ شروع ہوئی۔ آسی ضیائی ایس حوالے نال انج جانکاری دیندے نیں:

> ''1935ء میں سوشلسٹ خیالات رکھنے والے ادیبوں نے ''ترقی پسند تحریک'' کے نام سے ایک نئی ادبی تحریک کا آغاز کیا۔ اس کے ارکان نے پوری قوت سے نئے نظریات و موضوعات کے تحت شعر، افسانہ اور ناول تخلیق کیے۔''(2)

ایہہ تحریک رومانیت دی تحریک دے ردِعمل دے طور تے ظاہر ہوئی۔ رومانیت پسند شاعراں نے ادب نوں جذبات، احساسات تے خیالات راہیں بیان کرن دا سربندھ کیتا۔ اوہناں تخیل دی اڈاری دا سہارا لیندیاں خواباں دی اک دنیا وسائی، اوہناں دے جذبے تے خیال اوہناں نوں ادب وچ کجھ وکھرا کرن لئی اکساندے رہندے، پر جدوں جذبیاں دے بیان وچ رومانوی شاعری حقیقتاں توں نظر چراون لگ پئی تاں ایہدا ردِعمل ترقی پسند تحریک دی شکل وچ ظاہر ہویا۔ شاعری دے ایس رجحان نوں پاکستان بنن مگروں اُبھرن والا پہلا طاقتور رجحان یاں لہر آکھیا جاسکدا اے۔

ایس تحریک دے تحت پہلی واری دوطبقیاں دی گل سامنے آئی تے عام انسان نوں سماجی تے معاشی ناانصافی دے حوالے نال نظم دا موضوع بناون دا سلسلہ شروع ہویا۔ ایسے طبقاتی فرق نوں شریف کنجاہی اپنی اک نظم ''میرے بول اولے'' وچ انج بیان کردے نیں:

جے میں آکھاں اسیں تسیں ہاں اک آدم دے جائے
کیوں مڑ اک وگاراں کٹے تے اک ویلھیاں کھائے
جے میں آکھاں دنیا اتے بے گھر نہ کوئی ہووے
جے میں آکھاں بڈھے ویلے ٹوکری نہ کوئی ڈھووے
تاں میں بھیڑا تاں میں جھوٹا، میرے بول اوّلے

چنگ تہاڈی ہٹی وکدا، سچ تہاڈے پلے (3)

شریف کنجاہی مگروں آون والے ہور شاعراں کول وی ترقی پسند تحریک دے اثرات نظریں آوندے نیں۔ ترقی پسند شاعراں نے روایتی شاعری کرن دی بجائے اپنے آل دوالے وا پرن والے حالات تے واقعات نوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیانیا۔ سو ترقی پسند شاعراں دا مقصد لوکائی وچ اک نواں حوصلہ، ہمت تے امید پیدا کرنا سی۔ جبر تے غلامی دی فضا نوں ایہناں شاعراں نے ہنیرے تے رات دیاں علامتاں راہیں بیان کیتا اے۔ اوس دور دی نویں نسل لئی ایہہ رجحان بڑا متاثر کرن والا سی، پر کجھ ورھیاں مگروں یعنی 1975ء دے لاگے ایہہ رجحان گھٹنا شروع ہو گیا۔ انج آون والے سمیاں وچ شاعری وچ ایہدے اثرات مکنا شروع ہو گئے۔

ایہناں شاعراں وچ احمد راہی وی شامل نیں جیہڑے ترقی پسند سوچ دے حامل سن۔ اوہناں دیاں نظماں اتے ترقی پسند تحریک دے اثرات اگھڑویں طور تے وکھالی دیندے نیں۔ ایہدے نال نال اوہناں اپنیاں نظماں وچ سماج دی مظلوم زنانی دے جذبات، احساسات اتے سدھراں دی بھرویں عکاسی کیتی اے۔ خاص کر کے ان ویاہی کڑی اک اجیہے مظلوم کردار دی حیثیت رکھدی اے جیہڑی ات تھلویں طبقے دی نمائندگی کردا اے۔ ترقی پسنداں دا کہنا سی پئی جیکر انقلاب آونا اے تاں امن نال آوے ایہہ کیہ پئی دنیا دی ساریاں نالوں کمزور مخلوق نوں ظلم تے زیادتی دا نشانہ بنایا جاوے۔ احمد راہی اپنی نظم ''ترنجن'' وچ لکھدے نیں:

جس دے ہتھ جیہدی بانہہ آئی/ لے گیا زور و زوری/ چار چوفیرے
ناگ شوکدے/ لکھاں ہنجو پئے کوک دے /کوئی نہ سن دا ہاڑے (4)

ایہناں توں وکھ اجوکی شاعری وچ ترقی پسندی دے حوالے نال انجم حسین سید تے نسرین انجم بھٹی دے ناں خاص اہمیت دے حامل نیں۔ انجم حسین سید اپنی نظم ''جی ٹی روڈ تے اک سفر'' وچ لکھدے نیں:

گول گول گول رِڑھدے اگڑ پچھڑ پہیے/ رِڑھدیاں رِڑھدیاں ٹگدے
جایئے/ گھس گھس کے جد لیہے/ اپنے آپ دوالے رِڑھدیاں دن دی
بن جائے رات/ سورج دوالے رڑھدیاں رڑھدیاں مُکھر جیٹھ وساکھ/
جیہڑا سٹرک تے رڑھدا ڈھے پئے/ اوہدی آ گئی میٹ/ بھلک تے کل
وچ تانورسی/ اج دا کرو کھڑ بنھاں/ تے آکھو تھل بیلیا (5)

ایسے حوالے نال نسرین انجم بھٹی ہوراں دی نظم ''بابا مینوں ڈر لگدا اے'' وچوں ونگی ویکھو:

دمڑی دا مل نہیں سی میرا، توں کاہدی پٹوار چکائی/ دمڑی دمڑی کردی نی

میں/ کیہی دھڑکن لائی / دمڑی چمبڑی کیہڑی کیہڑی جاء لکاندی/
ڈھول دے ڈھڈ وچ میں تھاں رکھی/ دھپاں اوہلے اک چھاں رکھی/
اپنی تے کجھ کڑیاں جوگی/ کڑیاں دے من تراہ (6)

2- علامت نگاری:(Symbolism)

نویں پنجابی شاعری تے علامت دے حوالے نال ویکھیا جاوے تاں ایس شاعری وچ اسانوں علامتاں دا اک ٹھاٹھاں ماردا سمندر نظر آوندا اے۔ اساڈے نویں شاعر کوشش دے باوجود وی ایہدے توں پلا نہیں چھڈا پاوندے تے ایہہ اک غیر شعوری عمل دے طور تے اوہناں دیاں تخلیقاں دا اک لازمی انگ بن کے منظرِ عام تے آجاندیاں نیں۔ ویلا بدلن نال حالات بدل گئے، حالات دے تقاضے، اوہدیاں قدراں دے بدلاؤ دا کارن بنیاں۔ ایس بدلاؤ دا وڈا کارن دو وڈیاں جنگاں بنیاں جیہناں دے نتیجے وچ غربت، افلاس، بے روزگاری، انتشار، افراتفری تے خوف دی فضا نے ہر بندے نوں اپنے ولگن وچ لے لیا۔ ایہناں دے نال نال وکھو وکھریاں علمی ادبی تحریکاں نے وی شاعری اُتے اپنے اثرات مرتب کیتے۔ علامت نگاری دی تحریک یاں رجحان کدوں تے کتھے شروع ہویا۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر ناہید شاہد اپنے مقالے وچ انج لکھیا اے:

> ''فرانس وچ علامت نگاری دی تحریک 1885ء وچ شروع ہو کے تقریباً ویہاں پنجیاں وریاں وچ اپنا اثر گوا بیٹھی پر ساڈے سیانیاں کول ایہہ 1960ء دے نیڑے پہنچی تے ایہدا اوہو حال ایتھے وی ہویا جو فرانس وچ ہویا سی۔''(7)

کشاف تنقیدی اصطلاحات وچ علامت بارے انج درج اے:

> ''علامت کے اصطلاحی معنی میں کوئی شے کردار یا واقعہ جو بطور مجاز اپنے سے ماورا کسی اور شے کی نمائندگی کرے۔''(8)

سو کسے لفظ نوں وکھو وکھ معنیاں وچ ورتیا جا سکدا اے۔ بعض واری شاعر تے ادیب لوگ لفظ نوں کسے چیز دے استعارے دے طور تے ورت لیندے نیں۔ جیہڑا اوہدے توں اُکا ای وکھرا ہوندا اے۔ علامت اوس لفظ نوں کیہا جاندا اے جیہدے کئی مفہوم ہوون تے پڑھن والا اوہنوں اپنی پسند دے مفہوم دا لباس پوا سکے۔ CD Cuddon دے علامت یاں Symbol بارے وچار انج نیں:

> "The word symbol derives from the Greek verb symballein, to throw together, and its noun symbolon, 'mark', 'emblem', 'token' or 'sign'. It is an object, animate or inanimate, which represents or 'stands for' something else." (9)

محمد سلیم الرحمٰن تے ڈاکٹر سہیل احمد خان لفظ ''علامت'' دی اصل تے اوہدے مفہوم دی وضاحت ایہناں اکھراں وچ کیتی اے:

> ''یونانی لفظ Symballein کا مطلب ہے: ''ساتھ رکھنا'' یا ''ساتھ پھینکنا''۔ اسی سے Symbolon کا لفظ بنا جس کا استعمال کسی معاہدے (بالعموم تجارتی معاہدے) کی یاددہانی کے لئے ہوتا تھا؛ Symbol کا ترجمہ اُردو میں ''علامت'' رائج ہوا، حالانکہ ''علامت''، ''اشارہ'' یا ''نشان'' کے معنی میں استعمال ہوتا تھا۔ سمبل کے لیے ''رمز'' اور ''علامت نگاری'' سمبلزم کے لیے ''رمزیت'' بہتر ترجمہ ہوسکتا تھا مگر یہ زیادہ رائج نہ ہوسکا۔''(10)

جتھوں تیکر علامت نگاری دا سمبندھ اے تاں دنیا دے ہر خطے وچ رچے جاون والے ادب وچ علامت نوں بڑی اچیچ حاصل اے ایہواوہ پہلا وسیلہ سی جیہدے راہیں انسان نے اظہار تے ابلاغ دا کم کیتا۔ ہر علاقے تے خطے وچ علامت اوتھوں دی ای مخصوص مذہبی، سیاسی، سماجی، معاشرتی تے تہذیبی صورتحال وچوں جنم لیندی اے تے ادب وچ رچ وس جاندی اے۔ علامت دے کئی مفہوم تے معنے کڈھے جاسکدے نیں بقول ڈاکٹر ناہید شاہد:

> ''علامت اک اجیہی گھنڈی اے جنھوں مکمل طور تے نہیں کھولیا جا سکدا۔ اساڈے ہاں علامت اپنے مخصوص معنی رکھدی اے۔''(11)

پنجابی ادب دی تاریخ ول جھاتی ماریئے تاں پتا لگدا اے پئی اساڈے تقریباً سارے صوفی شاعراں کول کوئی نہ کوئی علامت ضرور لبھدی اے۔ ایہناں صوفی شاعراں وچ شاہ حسین ہوراں دا ناں ساریاں نالوں اگھڑواں اے۔ اوہناں دے کلام وچ چرخے، پونیاں، تکلا، ماہل، سوہرے، پیکے وغیرہ ورگیاں علامتاں دا ڈھیر ورتارا وکھالی دیندا اے۔ اجوکے دور دی گل کریئے تاں پاکستان بنن مگروں پنجابی شاعراں نے جیہناں علامتاں نوں ورتیا اے اوہ روایتی وی نیں تے اجوکیاں وی۔ ایہناں علامتاں راہیں اوہناں اوہ گلاں وی کہن دا چارہ کیتا اے جیہڑیاں اوہ کھلم کھلا نہیں کہہ سکدے۔ انج علامتاں دے پردے وچ اوہ حالات تے واقعات دے خلاف اپنے دل دی بھڑاس کڈھ کے اپنا کتھارس کرلیندے نیں۔

جتھوں تیکر نویں شاعری وچ ورتیاں جاون والیاں علامتاں دا سمبندھ اے تاں ایس رجحان نال تعلق رکھن والے شاعراں وچ شریف کنجاہی، احمد راہی، منیر نیازی، باقی صدیقی، اقبال صلاح الدین تے فخر زمان ہوراں دے ناں بڑے اگھڑویں نیں۔ ایہناں شاعراں اپنے کلام وچ

علامتاں نوں بڑے سوہنے تے سلکھنے ڈھنگ نال ورتیا اے۔ جیویں شریف کنجاہی دی نظم ''ون دا بوٹا'' جیہدے وچ ون دا بوٹا اک اجیہے بندے دی علامت اے جیہڑا اپنیاں خدمات نوں دوجیاں لئی بے لوث ہو کے پیش کردا اے ایہدے وچ اوہدا کوئی مفاد نہیں اے سگوں اوہ دوجیاں نوں خوش ویکھ کے آپ خوش ہوون دا چارا کردا اے۔ ونگی ویکھو:

میں ون دا سنگھنا بوٹا ٹھنڈیاں میریاں چھاواں
مٹھیاں میریاں پیلوں وے توں راہیا جاندیا
بھکھن بھانیا ماندیا آ جا جھٹ گھسا لے
میری چھاویں بہہ لے میں ون دا سنگھنا بوٹا (12)

اوہناں دی اک ہور نظم ''لمیاں سیالی راتاں'' اے جیہدے وچ اوہ علامتی پیرائے وچ اپنے سمے دے حالات نوں بیان کردے نیں فرماوندے نیں:

لمیاں سیالی راتاں کٹیاں نہ جاندیاں شوکدیاں
شاں شاں کر کے ڈراندیاں بیٹھی بیٹھی اپنے ای نال دکھ پئی پھولاں
صبر دے کٹورے بھراں بھر بھر پئی ڈولھاں (13)

علامت نگاری دے حوالے نال منیر نیازی دا ناں لیئے تاں اوہناں دی شاعری وچ تاں علامتاں دا اک جہان آباد اے۔ منیر نیازی دی علامت نگاری دے حوالے نال افتخار جالب اپنی کتاب وچ انج لکھیا اے:

''یوں کہنے کو تو یہ سارا خوف مکمل اور ہمہ گیر تباہی کے احساس نے پیدا کیا ہے مگر حقیقت میں یہ فقط جنسی خوف ہے۔ منیر نیازی کی نظموں میں ہم ایسے نوجوان سے متعارف ہوتے ہیں جو رات کے سناٹے میں کسی اجنبی شہر کی ''نسائی سانسوں سے بند'' گلیوں میں ڈانواں ڈول پھر رہا ہے اور اس آوارہ گردی کے دوران کبھی کبھی ''طلسمی رنگوں سے بھیگتے'' گھروں کے دروازوں کی درزوں سے جھانکنے لگتا ہے۔''(14)

منیر نیازی اپنی نظم ''اک پکی رات'' وچ انج لکھدے نیں:

گھر دیاں کندھاں اتے دسن چھٹاں لال پھواردیاں
ادھی راتی بوہے کھڑکن ڈیناں چیکاں ماردیاں
سپ دی شوکر گونجے جیویں گلاں گجے پیاردیاں (15)

ایس نظم وچ منیر نیازی ہوراں دے دور دا سبھ توں تضاد نظر آوندا اے۔ پئی انساناں نے ڈیناں دا روپ وٹا لتا اے، گھراں دیاں کندھاں وی منافق ہو گئیاں نیں۔ پیار پیار نہیں سگوں سپ دی شوکر بن گیا اے۔ یاں فیر اوہناں دی ایہہ نظم:

ورہدے مینہہ وچ ٹریا جانواں رات سی بوہت ای کالی
اپنے ای پرچھاویں کولوں دل نوں ڈراون والی
شاں شاں کردے رُکھ پپل دے انھیاں کردیاں واواں
اوس رات تے بوہتے لوکی بھل گئے گھر دیاں راہواں (16)

باقی صدیقی اپنی اک نظم ''ہک بوٹا'' وچ بوٹے نوں علامتی ڈھنگ نال انج پیش کردے نیں:

ہک بوٹا گھل مگھلا سڑنے بلنے راہیاں کی
پتراں نی پکھی جھولے کتنے چیڑے، کتنے صاف
ہاڑھے جیٹھے نی دُھپاں وچ دنیانی نظراں توں اوہلے
اس بوٹے نی چھاویں بہہ لے دلاں نی بولی بولے (17)

اقبال صلاح الدین وی اپنی نظم وچ سکے پتراں نوں علامت بنا کے پیش کردے نیں آکھدے نیں:

سکے پاتر عیب درختاں ہک ہلونا کھاون بھوئیں دے اتے
ڈھیندے جاون
خاک سماون عیبوں پاک سداون میرے وی لکھ پاتر سکے عیباں نال پرتے
ہتھوں پکے پیر جماون نہ ایہہ خاک سماون نہ ایہہ پاک سداون (18)

انجے ای بشیر منذر ہوراں حیاتی لنگھن دے عمل نوں علامتی رنگ وچ انج بیان کیتا اے:

نیں جیون دی وگدی جاوے
ڈبدا سورج، چڑھدا سورج
اک دن جاوے، اک دن آوے
پلاں دی کن من کتھوں وسے
کوئی نہ سمجھے، کوئی نہ جانے
دور پیا کوئی کھڑ کھڑ ہسے (19)

جیکر غور کریئے تاں ایہناں شاعراں دیاں ورتیاں علامتاں دا سمبندھ فطرت نال اے۔ اوہ اپنے آل دوالے دیاں شیواں نوں علامتاں بن کے اپنی شاعری وچ پیش کردے نیں۔ ایہدے نال

نال ایہناں شاعراں دیاں علامتاں وچ اک نویکلا پن اے۔ ایہہ شاعرلنگھدے ویلے دی ہرچال دے جانو نیں احساس، تے اظہار دی آزادی اُتے لگے ہوئے پہریاں پاروں کرلاوندے نیں۔ ایہہ علامتاں داورتارا ای اے پئی جیہڑا کسے شاعر دا ادبی مقام متعین کردا اے۔

سوایہہ رجحان پنجابی شاعری وچ بڑا پھلیا پھُلیا تے آون والے ہر شاعر نے ایہنوں کسے نہ کسے طور تے اپنی شاعری وچ ورتیا اے۔ پنجابی جدید شاعری وچ ورتیاں جاون والیاں علامتاں وچ جنگل، پنڈ تے شہر، رُکھ، ڈر، خوف تے سہم، ماں، عورت، رات، شام، کھوہ، گڈی تے سٹیشن دے نال نال اجیہیاں علامتاں وی ورتیاں گئیاں جیہناں دا سمبندھ ساڈے قصیاں دے روایتی کرداراں نال اے۔ یعنی شاعراں نے ایہناں روایتی کرداراں نوں علامتاں بنا کے پیش کیتا۔ جیویں احمد راہی اپنی نظم ''جے توں مرزا ہوندوں'' وچ مرزے، رانجھے تے ہور کرداراں نوں انج پیش کردے نیں:

جے توں مرزا ہوندوں رانجھیا
تے میں تتڑی زہر نہ پھک دی
ساڈے پیار دی سانجھی پینگھ نوں
بھیڑی موت وی توڑ نہ سکدی
تیری کڑی کمان دے مان تے
وے میں کیدو ، قاضی ڈکدی
توں کھیڑیاں نوں بیبا سجدوں
میں سیالاں نال نجٹھدی (20)

مجموعی پکھوں ویکھیے تاں پنجابی دی نویں شاعری وچ عصری شعور انفرادی تے نفسیاتی مسئلیاں تے سیاسی سماجی صورت حال دے نقشے ساڈے شاعراں نے علامتاں راہیں پورے تخلیقی حسن نال بیانے نیں۔

3- ماضی پرستی:(Noustalgia)

ہر انسان اپنے ماضی نال کسے نہ کسے حوالے توں ہمیشہ جڑیا رہندا اے۔ اوہدا ماضی ای اوہدی شناخت تے نینہہ ہوندا اے جیہدے اُتے اوہدے حال تے مستقبل دی عمارت اُسردی اے۔ شاعر تے ادیب معاشرے دے حساس بندے ہوندے نیں ایس لئی اوہناں دا لگاؤ اپنے ماضی نال کجھ ودھ ای ہوندا اے۔نویں پنجابی شاعری وچ ماضی پرستی دا رجحان وی اگھڑواں وکھالی دیندا اے۔ ایہہ شاعر اپنے ماضی دیاں یاداں، رسم و رواج، ریتاں روایتاں، ثقافت تے اخلاقی قدراں نال مکمل

طور تے جڑے ہوئے نیں تے کسے قیمت تے وی نویاں ریتاں، رسم و رواج تے ثقافت وغیرہ نوں اپناون لئی تیار نہیں۔ جیویں باقی صدیقی دی نظم ''ایہہ نہیں مینڈا گراں'' ماضی پرستی دی بڑی سوہنی مثال اے جیہدے وچ اوہ اک اجیہے بندے دے روپ وچ وکھالی دیندے نیں جیہڑا ایہناں پرانیاں قدراں نوں چھڈن لئی کسے طور تے وی تیار نہیں ہوندا۔ اوہ بندہ جیہڑا کافی چر اپنے پنڈوں دور رہن مگروں جدوں واپس پرتدا اے۔ تاں اپنے پینڈ دے حالات، اوتھوں دے لوکاں نوں تے رہن سہن دے نویں ڈھنگاں نوں ویکھ کے حیران رہ جاندا اے۔ ایہہ حالات، ایہہ طور طریقے جیہڑے نویں دور تے ٹیکنالوجی دی دین نیں۔ اوہناں نوں ویکھ کے باقی صدیقی ہوریں انج اپنے جذبات دا اظہار کر دے نیں:

نہ اوہ پینگھاں نہ اوہ جھوٹے   نہ اوہ گھمرے گھمرے بوٹے
نہ اوہ گوہڑی چھاں   ایہہ نہیں مینڈا گراں (21)

ایس نظم وچ اوہ سماجی، اخلاقی قدراں تے اپنی رہتل نوں بدلدیاں ویکھ کے دکھی ہو رہے نیں۔ ناسٹلجیا یاں ماضی پرستی دا رجحان تقریباً ہر نویں شاعر دے کلام وچ پایا جاندا اے۔ جیویں منیر نیازی اپنی نظم ''کل دی گل'' وچ اپنے ماضی دیاں یاداں دہرا کے خوش پئے ہوندے نیں۔ کہندے نیں:

کل بیٹھا کجھ سوچ رہیا ساں   گل اک گزرے ویلے دی
اپنے پنڈ دے پپلاں ہیٹھاں   چھوٹی عید دے میلے دی (22)

منیر نیازی دی ماضی پرستی دے حوالے نال ڈاکٹر ناہید قاسمی اپنے وچاراں دا اظہار انج کیتا اے:

> ''منیر نیازی کی فطرت نگاری میں سب سے قوی عنصر یاد (ماضی کی یاد، بچپن کی یاد، کھو چکے حسن کی یاد) ہے۔ اس حوالے سے مناظر فطرت کی کئی انوکھی پر کشش تصویروں کی مثالیں ملتی ہیں۔''(23)

کدھرے تے ماضی دیاں ایہہ یاداں شاعر وچ سکون تے خوشی دا احساس پیدا کردیاں نیں تے کدھرے ماضی دیاں یاداں حال دے ہاڑے بن جاندیاں نیں۔ جیویں احمد راہی تے شریف کنجاہی دی شاعری وچ 1947ء دے فساداں وچ لٹیاں تے برباد ہوون والیاں دھیاں بھیناں دے ہاڑے تے ہنجوا گھڑویں طور تے ویکھے جاسکدے نیں۔ احمد راہی دی نظم ''ترنجن'' وچوں ونگی ویکھو:

کیویں کتاں کیویں تماں درداں والیے مائے
اج ترنجنی پھوڑیاں وچھیاں   چوڑے دے چھنکارے
لُٹ لے گئے ونجارے   ہاواں دے لنبونی مائے

اج کوارے ہاسے جاواں کیہڑے پاسے
اگے، پچھے، سجے، کھبے یاں کیدو، یاں کھیڑے
جہناں نے لکھاں ہیراں لٹیاں لکھاں رانجھے ساڑے
کہنوں سناواں ہاڑے (24)

انج ماضی پرستی دا ایہہ رجحان جتھے اک ہاسے شاعراں نوں اوہناں دے ماضی نال جوڑ دا اے دوجے بنے ایہہ اوہناں نوں روایت توں ہٹن نہیں دیندا پر ایہدا مطلب ایہہ وی نہیں پئی اوہ اپنے حال توں بےخبر نیں۔ اصل گل ایہہ وے پئی کیوں جے شاعر لوک بڑے حساس ہوندے نیں، اوہ اپنے آل دوالے دے ماحول، افراتفری، انتشار، اخلاقی قدراں دا زوال، لٹ مار تے بےسکونی ویکھ نہیں سکدے تے ایہناں حالات توں دلبرداشتہ ہو کے ماضی دیاں سہانیاں یاداں وچ رہنا شروع کر دیندے نیں۔ جتھے ہر پاسے پیار محبت، امن و آتش، پرسکون ماحول وچ آرام دی حیاتی گزار دے سن، تمام فکراں توں آزاد ہو کے۔ انج ایہہ رجحان نویں شاعری وچ کافی حد تیکر نمایاں رہیا۔

4- اکلاپے تے خوف دا رجحان:

ڈاکٹر ناہید قاسمی دے بقول:

> ''نئی نسل اجتماع کی بجائے فرد کو اہمیت دیتی ہے اور سب کچھ کو ذاتی جذبات و احساسات کے حوالوں سے دیکھتی ہے۔ یہ شاعر افسانوں کے باہمی رشتوں کو توڑ کر صرف اپنی ذات سے ناتا جوڑ لیتے ہیں، لیکن یہ سفر انھیں تنہا طے کرنا ہوتا ہے۔ تب وہ تنہائی کا شدید دکھ محسوس کرتے ہیں اور اپنی شاعری میں اسی کرب کا اظہار کرتے ہیں۔''(25)

شاعر تے ادیب اپنے آل دوالے دے حالات توں دلبرداشتہ ہو کے لوکائی توں دور تنہائی وچ اپنی اک وکھری دنیا وسالیندے نیں۔ جیہدے وچ اوہ اپنی مرضی نال جیویں چاہندے نیں اوویں حیاتی گزاردے نیں۔ حال دا خوف اوہناں نوں اکلاپے وچ رہن تے مجبور کر دیندا اے۔ اکلاپے دا ایہہ رجحان 70ء دے دہاکے وچ بہتا ویکھن وچ آیا۔ اوس دور دیاں نظماں وچ اکلاپے، بےبسی تے معاشرے کولوں نفرت دا بھرواں احساس لبھدا اے۔ ایہناں حالات وچ اک حساس بندہ اپنے آپ نوں کلم کلا محسوس کردا اے۔ ایہہ اظہار عارف عبدالمتین ہوراں دے ایہناں بولاں توں جھلکارے پیا ماردا اے:

میں جنگل وچ کلم کلا/ میرے چار چفیرے رُکھ/ رُکھاں نال کیہ

دکھڑے پھولاں/ ایہناں نوں کیہ میری سار (26)

اکلاپے دا ایہہ احساس شریف کنجاہی ہوراں کول وی بڑا بھرواں نظریں آوندا اے۔ اوہناں دی اک نظم ''لمیاں سیالی راتاں'' وچ اوہ اک اجیہی کڑی دی تنہائی اوہدے جذبات تے احساسات نوں بیان کردے نظر آوندے نیں جیہڑے اپنے سجن توں دور اے۔ ایس نظم راہیں اوہ اپنے سجن نال کجھ گلے شکوے کردی وکھالی دیندی اے:

لمیاں سیالی راتاں کٹیاں نہ جاندیاں/ شوکدیاں/ شاں شاں کر کے
ڈراندیاں/ بیٹھی بیٹھی اپنے ای نال/ دکھ پئی پھولاں/ صبر دے کٹورے
بھراں/ بھر بھر پئی ڈوھلاں (27)

انج ہور بہت سارے شاعراں کول وی ایہہ رجحان واضح نظر آوندا اے۔ جیہناں وچ سلیم الرحمٰن، سلیم کاشر، شفیع عقیل، الطاف قریشی، نجم حسین سید، افضل احسن رندھاوا، افضل پرویز، انیس ناگی، جانباز جتوئی، قیوم نظر تے بشیر منذر شامل نیں۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید نویں دور دے اکلاپے دا شکار بندے دا المیہ تے اوہدے تنہا ہون دا کارن دسدیاں لکھدے نیں:

''نویں دور دے آدمی دا المیہ ایہہ اے کہ اوہ اک پاسے موت تے قابو پانا چاہندا اے تے دوجے پاسے مذہبی فلسفے توں وی باغی اے...... چنانچہ کسے ٹھوس نتیجے تے نہ پہنچ سکن دی وجہ نال اوس مضبوط فکری نظام توں وی کٹ جاندا اے جیہدے ذریعے روحانی طور تے اکلاپے یا تنہائی دے عذاب توں نجات حاصل کیتی جا سکدی اے۔ دوجے پاسے سماجی تے معاشرتی تبدیلیاں نے وی انسان نوں انسان توں وکھ کر کے اوہنوں تنہائی دا شکار کر دتا جیہدے نتیجے وچ ذات دے سفر دا عمل جاری ہویا تے ٹٹدیاں بھجدیاں قدراں اندر دی ٹٹ بھج دا سمبل بن گئیاں۔'' (28)

5۔ فطرت نگاری:

انسان دا فطرت نال بڑا گوڑھا سمبندھ اے۔ اوہ کدی وی اپنے ماحول، اپنی رہتل، اپنی ثقافت تے اپنی مٹی توں دور نہیں ہو سکدا تے نہ ای کدی ایہنوں نظر انداز کر سکدا اے۔ کیوں جے ایہہ ساریاں چیزاں اوہدے وجود دا اک اٹوٹ انگ ہوندیاں نیں، جدوں کوئی شاعر یاں ادیب اپنے خیالاں تے احساساں نوں اُلیکدا اے تاں ایہہ سارا کجھ آپ مہارے اوہدی تخلیق دا حصہ بن دا چلا جاندا اے۔ گوہ کریئے تاں نویں پنجابی شاعری وچ پنڈاں تھاواں، رُکھاں، ترنجن، بابل تے ماں دا

ذکر وی لبھدا اے۔ ایہدا کارن ایہہ وے پئی اوہ اجو کے دور دی مشینی حیاتی، بناوٹ تے مصنوعی پن نوں کناوی اپنے اُتے لاگو کرنا چاہو وے، پر اوہ کدی وی اپنے مُڈھ نوں بھلا نہیں سکدا۔ اوہ اپنیاں ریتاں رواجاں نال انج جڑیا جاپدا اے جیویں ایہہ اوہدی ذات دا ای کوئی حصہ ہوون۔

شاعر فطرت نگاری کردیاں اوہدے وچ کوئی نہ کوئی قصہ یاں اپنے دکھ دی کوئی نہ کوئی کہانی بیان کرن وچ وی پوری مہارت رکھدے سن۔ جیویں اساڈے پنڈاں تھاواں وچ ترنجن نوں بڑی اہمیت حاصل اے کیوں جے ترنجن اک اجیہی تھاں ہوندی اے۔ جتھے پنڈ دیاں زنانیاں اکٹھیاں ہوندیاں نیں تے مڑ اوتھے بہہ کے چرخہ کتدیاں تے سلائی کڈھائی تے ہور کم کردیاں نیں۔ بعض ویلے کم کردیاں کردیاں تے آپس وچ وچار وٹاندر کردیاں کردیاں اوہ اپنے جذبیاں نوں کسے بولی، ٹپیاں ماہیے دی صورت وچ مونہوں کڈھدیاں نیں۔ پنڈاں دی رہتل دے ایس لازمی خطے دا ذکر شریف کنجاہی اپنی نظم ''ترنجن وچ'' وچ انج کردے نیں:

ترنجن وچ چرخہ ڈاہ کے/ ماہیا وے ماہیا/ ہُن گُڑیاں کردیاں گلاّں/
مینوں سبھے کردیاں ٹوکاں/ میں کیکن اوہناں نوں روکاں/ اوہ گُجھیاں
رمزاں مارن/ گھڑیاں نوں ڈوبن تارن/ سوہنی دے قصے چھیڑن/سسی
دیاں گاون جھوکاں (29)

انج ای احمد راہی اپنی نظم وچ فطرت دی عکاسی کردیاں حیاتی دے فلسفے بارے انج دس پاوندے نیں:

جو پانی اج تینوں لنگھدا/ اوہ نہ آوندا بھلکے/ بیڑی دا پور، ترنجن دیاں
کڑیاں/ فیر نہ بیٹھن رل کے (30)

فطرت دی عکاسی تے اپنے اصل نال جڑے ہوون دا ثبوت باقی صدیقی دیاں اوہ نظماں نیں۔ جیہناں وچ اوہ جدوں محبوب دا ذکر کردے نیں تاں اوس ویلے وی اوہناں کسے شہزادے دا ذکر نہیں کیتا۔ سگوں روایتی انداز وچ گبھرو جوان دی گل بڑے سدھے ساویں ڈھنگ نال کیتی اے۔ اپنی نظم ''بھلیکھا'' وچ اوہ اک گبھرو تے اک الھڑ مٹیار دے انملے وچاراں نوں اجیہے سوہنے تے من موہنے ڈھنگ نال پیش کردے نیں۔ جیہدے وچ اساڈا پوٹھوہاری وسیب جھاتیاں پیا ماردا وکھالی دیندا اے:

اوہ لاری آئی اے/ ہک گبھرو لتھا اے/ اوہا مونہہ متھا اے/ کرتا وی
خاکی اے/ شملہ وی اُچا اے/ لاچا وی سچا اے/ اللہ سن گھدی اے/
ایہہ مینڈا ماہی اے/نہیں! کوئی راہی اے!!(31)

انجے ای جدوں اوہ عاشق تے محبوب دے اک دوجے نال پیار تے محبت نوں ظاہر کر دے نیں تے اوہدے لئی تشبیہہ یاں استعارہ پنڈ دی وسوں وچوں لیندے نیں:

میں کنگاں ناسٹر/ توں چیتر ے نی وا/ مینڈے سر اُتے جھل/ مینڈے
نال نال آ(32)

6- تاثریت دا رجحان:(Impressionism)

دنیا دا کوئی وی ادب اوس ویلے تیکر لوکائی وچ مقبول نہیں ہو سکدا جدوں تیکر اوہدے وچ تاثریت موجود نہ ہووے۔ کیوں جے ایہہ تاثر ای اے جیہڑا کسے لکھت نوں لوکائی دے دل تیکر اپڑان وچ مددگار ثابت ہوندا اے۔ 47ء پچھوں جتھے ہور بہت سارے رجحان پنجابی دی نویں شاعری وچ ویکھن وچ آئے اوتھے ای اک ہور رجحان تاثریت یاں Impressionismدا وی اے۔ ایہدا اسمبندھ بہتا کر کے مصوری نال سی ، پر ہولی ہولی ایہنے ادب وچ وی اپنی تھاں بنالئی ایہدے بارے "The Penguin Dictionary of Literary Terms CD Cuddon and Literary Theory"وچ انج لکھدے نیں:

> "The term very probably derives from Claude Monet's painting Impression." (33)

ڈاکٹر سہیل احمد خان تے سلیم الرحمٰن تاثریت دی وضاحت انج کردے نیں:

> ''اس اصطلاح کا تعلق اصل میں مصوری سے ہے ......مصوری کی حد تک تو تاثریت کا استعمال روا تھا لیکن ادبی معاملات پر اسکا اطلاق خلل سے خالی ثابت ہوا۔ اس اصطلاح میں ابہام بہت ہے۔ چنانچہ تاثریت پسند ہونے کا ٹھپا بہت سے نئے لکھنے والوں پر لگایا گیا۔''(34)

کسے تخلیق وچ تاثرات تاں ای پیدا ہوندے نیں جد اوہدے وچ کسے نہ کسے مقصد نوں خون گرمادیون والے ڈھنگ وچ بیان کیتا جاوے۔ جیویں 1965ء تے 1971ء دیاں پاک بھارت جنگاں دے دوران جیہڑا ادب ،خاص طور تے جیہڑی شاعری تخلیق کیتی گئی اوہدے وچ تاثریت دا رنگ بڑا گوڑھا وکھالی دیندا اے۔ ایہناں جنگی ترانیاں وچ اک جذباتی اُبال وی سی تے نالے قومی جذبہ وی موجود سی۔ ایہناں وچوں ونگی دے طور تے ایہہ ترانہ ویکھو:

ایہہ پتر ہٹاں تے نہیں وکدے
توں لبھدی پھریں بزار کڑے (35)

انجے ای اقبال صلاح الدین ہوراں دی نظم ''تاج محل'' وچ تاثریت دا بھرواں احساس نظر آوندا اے:

لوڑاں تھوڑاں والے......لوکی
جھوٹھی موٹھی جیون مگروں
سچی مچی مر جاندے نیں (36)

ایس نظم وچ اوہناں اک پاسے جیون دا کوڑ تے دوجے پاسے موت دے ابدی سچ نوں فلسفے دا مسئلہ بنا کے نہیں پیش کیتا سگوں صرف دو صورتاں دا تقابل وکھایا اے جیہڑا پڑھن والیاں نوں متاثر کردا اے۔

7- امیجری دا رجحان: (Imagery)

ہر دور دی شاعری وچ امیج دا کوئی نہ کوئی تصور ضرور لبھدا اے، پر 1958ء مگروں ہوون والی شاعری وچ ایہدا ورتارا وکھرے ڈھنگ نال کیتا جاون لگ پیا۔ جیہدے وچ انفرادی شعور وکھالی دیندا اے۔ اج دا شاعر نویں زاویاں دی تخلیق تے روایت توں ہٹ کے کجھ کرنا چاہندا اے تے ایہو کجھ اوہدے امجز وچ وی لبھدا اے۔ اجوکے مشینی دور نے انسان نوں وی اک مشین ای بنا دتا اے اج دا انسان انتشار تے افراتفری دا شکار اے۔ امیج تے امیجری کیہ اے؟ ساریاں توں پہلاں ایہدی وضاحت ضروری اے۔ ایس بارے CD Cuddon نے "The Penguin Dictionary of Literary terms and literary theory" وچ انج درج کیتا اے:

> "(7'making of likenesses') The term imnage and imagery have the use of connotations and meanings Imagery as a general term covers the use of language to represent objects, actions, feelings, thoughts, idea, states of mind and any sensory or extra-sensory experience. An 'image' does not necessarily mean a mental picture." (37)

سو جدوں اسیں شاعری وچ امیجری دی گل کرنے آں تاں ایہدا مطلب ہوندا اے پئی سدھراں، جذبات، احساسات، خیالات تے حرکات نوں لفظاں راہیں پیش کیتا جاندا اے۔

پنجابی شاعری دے حوالے نال گل کریئے تاں پنجابی شاعر لفظاں راہیں حالات تے واقعات نوں انج بیان کردے نظر آوندے نیں پئی اوہ واقعات اساڈیاں اکھاں اگے واپر رہے ہون۔

امیجری دے حوالے نال پنجابی دا ساریاں نالوں اگھڑواں شاعر منیر نیازی اے۔ منیر نیازی بارے ڈاکٹر ناہید قاسمی دا آکھنا اے:

''منیر نیازی ایک امیجسٹ شاعر ہیں۔''(38)

منیر نیازی دی امیجری دے حوالے نال انیس ناگی، افتخار جالب دی مرتب شدہ کتاب وچ لکھدے نیں:

''منیر نیازی کے امیجز منفرد حد تک حسیاتی ہیں۔ اس کے یہاں امیج کے ساتھ جذبات بیدار کرنے کی تکنیک مرکزی حیثیت رکھتی ہے۔ اسکی نظموں میں سماعی، بصری، بصری اور سماعی امیجز کی فراوانی ہے۔''(39)

منیر نیازی دی ایہہ وی خصوصیت اے پئی اوہ اپنی سوچ لئی لفظ دے غلام نہیں بندے۔ اوہ جو کجھ ویکھدے تے محسوس کردے نیں۔ اوہنوں انجے ای پڑھنہاراں تیکر اپڑا دیندے نیں۔ اتے ایس سلسلے وچ اوہ صرف تصویراں پیش کردے نیں جیہناں دی کسے نظریے نال جڑت نہیں ہوندی اَتے پڑھن والے اُتے چھڈ دیندے نیں پئی اوہ ایہدے وچوں کیہ مطلب کڈھدا اے۔ جیویں اوہ اپنی نظم ''وحشی عورت'' وچ فرماندے نیں:

گوڑھے بدل، شوکدیاں واواں/ کالے کٹھن پہاڑ/ مہندی ورگے لال
بغیچے/ ہرے تھور دی واڑ (40)

ایہناں شعراں وچ منیر نیازی ہوراں نے اسرار تے آسیب دیاں کیفیتاں نال امیج بنایا اے۔ جدکہ شریف کنجاہی دی شاعری وچوں امیجری دی ونگی ویکھو:

سروں سروں وی اُچے ٹانڈے
لچک لچک کے سرواں نوں شرماندے
آسے پاسے لگیاں ہوئیاں گھٹ گھٹ نالوں لمیاں چھلیاں
ڈھاکے لاکے بال ایانے ہون جویں مٹیاراں کھلیاں (41)

امیج وچ جدت تے تازگی شاعر دے کھلارویں تے ڈونگھے مشاہدے اَتے نویں تصوراں نال ای پیدا ہوندی اے۔

حق گل تاں ایہہ وے پئی لفظی تصویر کشی دا تعلق شاعر دی سوچ تے آکھن ڈھنگ دوواں نال اے۔ امیج بناون وچ شاعر دی نفسیات دے نال نال اوہدا ماحول کافی حد تیکر مددگار ثابت ہوندا اے تے معاشرتی تبدیلیاں شاعر نوں خاص لائناں تے نکتیاں بارے سوچن لئی مجبور کردیاں نیں۔

8- مزاحمتی شاعری دا رجحان:

پاکستان بنن مگروں جتھے ہور بہت سارے مسئلیاں دا سامنا کرنا پیا اوتھے ای لوکائی نوں جا گیردارانہ نظام (Fudolism) تے مارشل لاء وغیرہ دی لٹ مار دا مقابلہ وی کرنا پیا۔ ایس دور وچ شاعراں تے ادیباں نے حالات دا مقابلہ کرن لئی مزاحمتی انداز اختیار کیتا۔ اوہناں ہر اوس نظام دی مخالفت کیتی، جیہڑا قوم دے مفاد وچ نہیں سی۔ ایہدے نتیجے وچ جیہڑا ادب رچیا گیا اوہنوں مزاحمتی ادب داناں دتا گیا۔ مزاحمتی ادب اوہ ادب اے جیہڑا معاشرے دی مایوسی تے نااُمیدی نوں دور کر کے مظلوماں تے بے بس لوکاں وچ جدوجہد دا جذبہ پیدا کردا اے تے حیاتی وچ مقصدیت لیاوندا اے۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر امجد علی بھٹی لکھدے نیں:

> ''مزاحمت ہر ایسے عمل، سوچ، رویے یا طریق کار کو کہا جا سکتا ہے جو کسی نا انصافی، ظلم، تشدد، بربریت یا جبر کے خلاف کہا گیا ہو۔ مزاحمت سے مراد ہے کسی چیز کو روکنا، کسی ظلم کی مخالفت کرنا، کسی ناانصافی کو برداشت کرنے سے انکار کرنا اور عملی اور متحرک انداز سے کسی ظلم کا سدباب کرنا۔'' (42)

آزادی مگروں کجھ ورہیاں بعد روز دیہاڑی وزارتاں بدلن تے حاکماں دی توجہ وطن تے عوام دی بھلیائی دی بجائے اپنا ڈھڈ بھرن ول ودھ گئی ایہدے نتیجے وچ لوکاں دیاں آساں تے امیداں ٹٹ گئیاں، چوربازاری عام ہوگئی، ہر پاسے لٹ مار ودھ گئی ایہدا اظہار باقی صدیقی دی ایس نظم وچ ہوندا اے:

اس کھوہے نے راکھے سبھے　　فیر وی کوئی بھیت نہ لبھے　　اوہا ماہل تے اوہا لوٹے
رنگ بدل کے　　آون آگے　　کھوہ پیاو گے　　(43)

ایتھے ایہہ گل ذکر جوگ اے پئی مزاحمتی ادب لکھاری یاں شاعر دی حرف اپنے خلاف، فیوڈل ازم یاں جاگیردارانہ نظام دے خلاف یاں فیر مارشل لاء دے خلاف ای مزاحمت نہیں سگوں اصل وچ ایہہ معاشرتی سماجی تے اخلاقی برائیاں دے خلاف وی مزاحمت کرن دے نتیجے وچ تخلیق ہوندا اے۔ شریف کنجاہی دی نظم ''ڈونگھے ویہن'' وچ اوس دور وچ انسانیت اُتے ٹھونسیاں گئیاں جنگاں تے فریبی ٹولیاں دیاں کرتوتاں بارے بڑے بھرویں دکھ دا احساس ملدا اے:

اکل وانجے بہہ بہہ سوچاں کد پرتن دیاں رُتاں
اجے تے چار چوفیرے تکاں اوہو لت گھڑتاں
اوہوا بگلے بھگتاں دا، ندیاں تے ڈیرا لانا
اوہوا بھولیاں مچھیاں دا بھوں بھوں کے دھوکھا کھانا (44)

انج ایہہ آکھیا جاسکدا اے پئی مزاحمتی شاعری دا رجحان اک پاسے تاں لوکائی وچ ہمت، حوصلہ تے جبر دے خلاف اٹھ کھلون دا جذبہ پیدا کرن وچ مددگار ثابت ہوندا اے دوجے بنے ایہہ ادیباں تے شاعراں لئی معاشرتی لٹ مار، افراتفری تے ظلم دے اظہار دا ذریعہ بنیا۔

....

ایہناں رجحاناں دے نال نال جیکر بنتر، ہیئت تے صنف دے حوالے نال ویکھیا جاوے تاں وی بہت سارے رجحانات نظر آوندے نیں۔ جیویں اجو کے دور دے پنجابی شاعراں نے جتھے نظم توں وکھ نکی نظم، معری نظم، نثری تے آزاد نظماں اَتے غزلاں وی لکھیاں۔ اوتھے اوہناں پنجابی دیاں پرانیاں تے روایتی صنفاں، مثنوی، دوہے تے کافی وغیرہ وچ وی اپنا کلام پیش کیتا۔ ایس حوالے نال منیر نیازی دا ناں لیا جاسکدا اے پئی اوہناں ''دوہا' دے سرناویں ہیٹھ وی شاعری کیتی اے تے نالے اوہناں دی اک لمی نظم وی موجود اے جیہنوں اوہناں آپ مثنوی آکھیا اے۔ منیر نیازی دے دوہے دی ونگی ویکھو:

مکھڑا پھل گلاب دا/ تے چانن ورگی اکھ/ بدل چیت وساکھ دا/ ایس
کڑی دا لک (45)

نظم دیاں وکھو وکھ قسماں دے حوالے نال گل کریئے تاں ایہدیاں قسماں وچ نکی نظم، آزاد نظم، معرّی نظم تے نثری نظم شامل نیں۔ معری نظم بارے ڈاکٹر محمد فخر الحق نوری انج دس پاوندے نیں:

''معرّی نظم میں وزن اور بحر کی پابندی کرتے ہوئے مصرعوں کو یکساں رکھا جاتا
ہے لیکن قافیے کا التزام نہیں کیا جاتا۔'' (46)

سو معرّی نظم نوں بلینگ ورس Blank Verse وی آکھیا جاندا اے یعنی غیر مقفیٰ نظم جیہدے وچ قافیے دی پابندی نہیں کیتی جاندی۔

آزاد تے معری نظم دا رجحان ایس لئی پیدا ہویا پئی بعض ویلے شاعر دے دماغ وچ زبردست موضوعات تے مضمون آوندے نیں، پر اوہ مناسب قافیہ دے نہ ہوون کارن اوہناں نوں شعراں دا روپ نہیں سی دے سکدا۔ ایس لئی شاعراں نے ایہناں صنفاں نوں اپنا کے اپنے جذبیاں تے احساساں نوں قافیے دی پابندی دے بغیر ای شعراں دا روپ دینا شروع کردتا۔ آزاد نظم دی ونگی لئی شریف کنجاہی ہوراں دی نظم ''مولا خیر کرے'' ویکھو:

کھیڈ لے میر یئے بھولیے دھیئے!
کھیڈ لے گڈیاں نال

اپنیاں ضداں اڑیاں وی منوالے چار دہاڑے
تیرا راہ مل بیٹھے ہوئے نیں کنے وخت پواڑے
کنے دکھ جنجال
کھیڈ لے کھیڈ لے چھیتی چھیتی کھیڈ لے گڈیاں نال (47)

نظم دی اک ہور قسم نکی نظم وی اے۔ اجو کے دور تے نویں وسیبے دا ایہہ مہاڑ پئی جیہد ے وچ کل دی تھاں تے جز و یعنی اک خاندان دے وکھو وکھ ٹوٹیاں وچ ونڈے جاون نال اوہ نظم جیہڑی اپنی ذات وچ اک پورا واقعہ بیان کردی سی اوہ وی کئی ٹوٹیاں وچ ونڈی گئی تے ہر ٹوٹا اپنی جگہ تے اک مکمل تاثر دا حامل ہو گیا۔ جیہد ے نتیجے وچ نکی نظم وجود وچ آئی۔ پنجابی وچ نکی نظم لکھن دے حوالے نال منیر نیازی تے باقی صدیقی ہوراں دے ناں اگھڑویں نیں۔ باقی صدیقی دی نکی نظم ''ساڑا'' دی ونگی ویکھو:

تدھ گلابی چنی رنگی
میں گلابی پگ
دو دلاں ناں اتنا ملنا
تک نہ سکیا جگ (48)

ایہو نکی نظم منیر نیازی کول آکے ہور وی نکی ہو جاندی اے۔ مطلب ایہہ وے پئی منیر نیازی دی وڈیائی اے پئی اوہناں اک لائن یاں اک مصرعے دیاں نظماں وی کہیاں نیں تے اوس اکو مصرعے وچ ای پوری گل سمجھا دیندے نیں تے ایہناں یک مصرعی نظماں دا سرناواں بعض ویلے اصل نظم نالوں وی لما ہو جاندا اے جیہد ے پاروں ایہدی اہمیت ہور ودھ جاندی اے۔ اوہناں دی نظم ''ویلےتوں اگے لنگھن دی سزا'' دی ونگی ویکھو:

بندہ کلا رہ جاندا اے (49)

نظم ''شہر دے مکان'' دی ونگی ویکھو:

آپنے ای ڈرتوں
جڑے ہوئے نیں
اک دوجے دے نال (50)

یاں فیر اک ہور نظم ''پہلے آدم دی سوچ'' ویکھو:

میں کیہ کراں (51)

پنجابی نظم وچ موضوعاتی تے تکنیکی اعتبار نال جیہڑے نویں مہاڑیاں رجحان آزادی مگروں پرچلت نیں۔ اوہناں بارے گل کرن مگروں ایہہ سٹا کڈھیا جا سکدا اے پئی ایہناں مہاڑاں نے پنجابی دے فروغ تے پنجابی شاعری دے ذخیرے وچ وادھا کرن وچ اپنا بھرواں حصہ پایا اے۔ ایہناں مہاڑاں نال پنجابی شاعری وچ جدت تے تنوع پیدا ہویا اے۔ جیہڑا اوہنوں ایس قابل بناوندا اے پئی اوہ دوجیاں زباناں دی شاعری دے سامنے ڈٹ کے کھلو سکے۔ ایہناں مہاڑاں نے ہر قسم دی معاشی، معاشرتی، سیاسی تے اخلاقی سطح اُتے لوکاں نوں باخبر وی رکھیا تے اوہناں دی تربیت وی کیتی اے۔ جیویں پہلاں گل کیتی گئی اے پئی ایہناں رجحاناں دے نال کسے وی زبان دی شاعری وچ تنوع تے جدت پیدا ہوندی اے جیکر ویلے دے نال نال کسے زبان دے ادب بھاویں اوہ نثری ہووے یاں شعری اوہدے موضوعات، مضموناں یاں ہیئت وغیرہ وچ تبدیلی نہیں آوے گی تاں اوہ زبان جمود دا شکار ہو جاوے گی۔ جیہڑا اوس زبان دے زوال دا کارن بن سکدا اے۔ ایس لئی ایہناں رجحاناں نوں کسے زبان دے ادب دے ودھا وچ ڈھلی اہمیت حاصل ہوندی اے۔

O

حوالے

-1 سرفراز حسین قاضی: نویں نظم؛ فکرِ جدید پبلی کیشنز، شیخو پورہ، ستمبر 1976ء ص15

-2 آسی ضیائی: تاریخ زبان وادب اُردو؛ ڈوگر سنز، لاہور دسمبر 1992ء ص146

-3 شریف کنجاہی: جگراتے؛ عزیز پبلشرز، لاہور اشاعت جدید 1986ء ص36

-4 احمد راہی: ترنجن؛ آئینہ ادب، لاہور پنجویں وار 1983ء ص112

-5 نجم حسین سید: چندن رکھ تے وہیڑا؛ پہلی وار جنوری 1968ء ص9

-6 نسرین انجم بھٹی: اٹھے پہر تراہ؛ سانجھ پبلی کیشنز، لاہور، پہلی وار جنوری 2009ء ص27

-7 چھیماہی کھوج، شعبہ پنجابی اورینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی، لاہور، مسلسل شمارہ نمبر 52، ص218

-8 کشاف تنقیدی اصطلاحات؛ ص123

9- Cuddon, CD; The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory, London: Penguin Books, Fourth Edition, 1999, P884-885

-10 سہیل احمد خان، ڈاکٹر، سلیم الرحمٰن، محمد (تالیف): منتخب ادبی اصطلاحات؛ شعبہ اُردو جی سی یونیورسٹی، لاہور، باراول 2005ء، ص195

-11 چھیماہی کھوج، مسلسل شمارہ 52، ص14

-12 افتخار جالب (مرتبہ): نئی شاعری؛ نئی مطبوعات، لاہور، باراول جنوری 1966ء، ص309

-13 جگراتے؛ ص25

-14 ایضاً ص46

-15 نئی شاعری؛ ص120

-16 منیر نیازی: سفر دی رات؛ مکتبہ میری لائبریری، لاہور، س ن، ص9

-17 ایضاً ص27

-18 باقی صدیقی: کچے گھڑے؛ مجلس شاہ حسین، لاہور، پہلا ایڈیشن 25 مارچ 1967ء، ص23

-19 نویں نظم؛ ص251

-20 عارف عبدالمتین: پرکھ پڑچول؛ جدید ناشرین لاہور، پہلی چھاپ 1979ء ص317

-21 احمد راہی: ترنجن؛ الحمد پبلی کیشنز، لاہور، چھیویں وار، 1993ء ص129-130

-22 کچے گھڑے؛ ص98

-23 سفر دی رات؛ ص30

-24 ناہید قاسمی ڈاکٹر: جدید اُردو شاعری میں فطرت نگاری؛ انجمن ترقی اُردو پاکستان، کراچی، 2002ء ص536

-25 ترنجن؛ ص101-102

-26 جدید اُردو شاعری میں فطرت نگاری؛ ص467

27- عارف عبدالمتین: اکلاپے دا مسافر؛ ٹیکنیکل پبلشرز، لاہور، 1976ء ص59
28- جگراتے؛ ص46
29- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر: پنجابی ادب دا ارتقاء؛ عزیز بکڈ پو، لاہور، 2004ء ص504
30- جگراتے؛ ص33
31- ترنجن؛ ص17
32- کچے گھڑے؛ ص23
33- The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory; P.414
34- منتخب ادبی اصطلاحات؛ ص117
35- احمد ندیم قاسمی: گلاں خون خمیر دیاں؛ پاکستان رائٹرز گلڈ، لاہور، س ن، ص12
36- اسلم رانا، ڈاکٹر: رنگ سنگ؛ عزیز پبلشرز، لاہور، 1991ء ص75
37- The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory; P.413
38- جدید اُردو شاعری میں فطرت نگاری؛ ص534
39- نئی شاعری؛ ص82
40- سفر دی رات: ص31
41- سانجھ وچار؛ ص760
42- پاکستانی ادب 1947ء۔ 2008ء (انتخاب شاعری)؛ ص53
43- کچے گھڑے؛ ص34
44- جگراتے؛ ص42
45- سفر دی رات؛ ص33
46- فخر الحق نوری، محمد، ڈاکٹر: نثری نظم؛ مکتبہ عالیہ، لاہور، س ن، ص64
47- جگراتے؛ ص60
48- کچے گھڑے؛ ص45
49- سفر دی رات؛ ص37
50- سفر دی رات؛
51- سفر دی رات؛

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:73, July-Dece. 2014, pp 87-110

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔ دسمبر 2014ء، مسلسل شمارہ 73

نویں پنجابی نظم اُتے ترقی پسند تحریک دے اثرات

واصف لطیف
لیکچرر پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

ABSTRACT

In the sub-continet, the influence of the English initiated modern poem. In the beginning, modern poems were written in Urdu and Hindi, but very soon local and regional languages also started following the trend. Due to English influence, modern topics and trends, e.g. symbolism, rebellion, revolution, love of nature, communism and progressive approach, also entered modern poems. The most important issue was Progressive Approach, which gained grounds due to factors like Russian Revolution, dictatorship of Hitler, Karl Marx's theory, the devastations caused by First World War and subjugation of the sub-continent. Indian students residing in London started the Progressive Movement. Its proper declaration was sent to India, and Progressive Writers Movement (India) officially came into existence in 1936.

In this article two things will be discussed: first, the summary of important points of the manifesto of progressive writers Association (India) and progressive

writers Movement (Pakistan), purpose of progressive movement and its importance will be discussed; second, the effects of these points on modern punjabi poems will be discussed. Important poets associated with this movement are Sharif Kunjahi, Ahmed Rahi, Arif Abdul Mateen, Baqi Siddiqui, Munir Niazi, Najam Hussain Syed, Afzal Pervaiz, Nasreen Anjum Bhatti, Afzal Ahsan Randhawa, Fakhar Zaman, Hussain Shahid and Ustad Daman. Whereas modern poets related to this movement are Baba Najmi, Sabir Ali Sabir, Dr. Naveed Shehzad and Raye Muhammad Khan Nasir. Moreover, people like Shafiq Ahmed Shafiq are still engaged with progressive writers through Punjabi, and participate regularly in weekly literary gatherings.

....

نویں نظم دا مُڈھ انیہویں صدی دے اخیر وچ فرانس توں بجھاتے ویہویں صدی دے شروع وچ انگریزی شاعری وچ وی ایہدا رواج ہو گیا۔ ویہویں صدی دے تیجے دھاکے دے مُڈھلے سالاں تک نویں تے آزاد نظم مکمل صورت وچ اپنا مہاندرا بنا چکی سی۔ انگریزاں دی برصغیر وچ حکومت ہون پاروں نویں نظم دا ایس علاقے وچ رواج ہون لگ پیا تے سب توں پہلاں اُردو تے ہندی وچ آزاد تے نویں نظم لکھن دے تجربے شروع ہوئے۔ نویں نظم نال میل کھاندیاں شعری صنفاں بناں شک مقامی زباناں وچ پہلاں توں موجود سن مثلاً پنجابی دے بیت، شلوک، دوہڑا، جگنی، ماہیا، سی حرفی، کافی تے باراں ماہ وغیرہ۔ پر نویں شاعری وچ ہیئت دی تبدیلی دے نال نال موضوعاتی تبدیلی قابل ذکر گل سی۔ لہٰذا نویں نظم وچ نویں رومانویت، فطرت پسندی، علامت نگاری، نویاں تحریکاں مثلاً بغاوت، اشتراکیت، انقلاب تے ترقی پسندی ورگے نویں موضوعات نویں ہیئت وچ سامنے آئے تے تیزی نال ایس علاقے وچ ساریاں علاقائی زباناں وچ رواج پان لگ پئے۔

پنجابی زبان دی خوش بختی سی پئی نویں نظم دے جیہڑے مُڈھلے شاعر ایہنوں ملے اوہناں وچوں کجھ پہلاں ای اپنے آپ نوں اُردو نظم گوئی دے حوالے نال منوا چکے سن پر ماں بولی دی محبت اوہناں نوں پنجابی ول موڑ لیائی تے اج پنجابی وچ نویں نظم نویں جدّت تے موضوعات نال سامنے آئی۔ ایہناں شاعراں وچوں کجھ اہم ناں درشن سنگھ آوارہ، موہن سنگھ، امرتا پریتم، شریف کنجاہی، احمد

راہی، عارف عبدالمتین تے باقی صدیقی دے نیں۔ ایہناں منے تنے شاعراں نے جدوں ماں بولی وچ شاعری کیتی تے اپنے انگریزی مطالعے تے جانکاری نوں پنجابی نظم راہیں لوکاں سامنے پیش کیتا تاں چھیتی ای نویں پنجابی نظم نوں آون والے کل لئی بنیاد مل گئی۔

نویں نظم وچ چوکھے سارے موضوعات آئے پر ترقی پسندی اک اجیہا موضوع سی جیہڑا ساریاں وچوں نمایاں سی۔ ترقی پسند تحریک یورپ دے نال نال روس تے دُنیا بھر وچ معروف ہون پاروں چھیتی ای برصغیر وچ وی رواج پا گئی۔ ایس تحریک دے پس منظر وچ معروف جرمن مفکر کارل مارکس دی فکر دا خاص دخل سی۔ اوہناں سرمایہ دار نوں ظالم تے مزدور نوں مظلوم قرار دتا کیوں جے سرمایہ دار مزدور نوں پیداوار وچوں جائز حصہ نہیں دیندا۔ کارل مارکس دے نیڑے دولت دی کُساویں (غیر مساوی) ونڈ ای ساریاں خرابیاں دی جڑ اے۔ ایس پس منظر وچ دوجا وڈا بندا لینن کھلوتا نظر آندا اے جیہڑا بلند حوصلہ روسی حکمران سی۔ کارل مارکس دی تھیوری تے لینن دی سوچ 1917ء وچ انقلابِ روس دا باعث بنی تے لینن نے ''روسی کمیونسٹ پارٹی'' قائم کر کے ثابت کر دتا پئی مشقت کرن والے ہتھ جیکر کٹھے اٹھ کھڑ وون تے ظالماں دی ڈاڈھی توں ڈاڈھی حکومت وی ککھ نہیں رہندی۔ 1917ء دے انقلاب، ہٹلر دی آمریت تے کارل مارکس دی سوچ نے دُنیا بھر دے ادیباں نوں ایہہ سوچن تے مجبور کر دتا۔ پئی ہن مظلوماں تے ماڑیاں دے حق وچ اُٹھ کھلون دا ویلا آ گیا اے۔

ایس دوران ہندوستان دے کجھ نوجوان لندن وچ تعلیم حاصل کرن دی غرض نال مقیم سن جیہناں وچوں اہم ناں سجاد ظہیر، ملک راج آنند، محمد دین تاثیر، جیوتی پرشاد تے پرمود سین گپتا دے نیں۔ ایہناں ساریاں سر جوڑ کے غور کیتا پئی اجیہے حالات وچ ہندوستان دے ادیب، دانشور تے سوجھوان اپنا فرض کیویں بخوبی نبھا سکدے نیں۔ لہٰذا لندن وچ ایہناں ہم خیال دوستاں رل کے ترقی پسند تحریک دی بنیاد رکھی تے 1935ء نوں لندن دی ڈنمارک سٹریٹ دے نانکنگ ریسٹورنٹ وچ اک اکٹھ کر کے ''انڈین پروگریسو رائٹرز ایسوسی ایشن'' ناں دی تنظیم قائم کیتی تے انگریزی منشور (Manifesto) وی تیار کیتا۔ ایس پہلے منشور دی اہم گل درج ذیل سی:

> ''اب پرانے خیالات کی جڑیں ہل رہی ہیں اور ایک نیا سماج جنم لے رہا ہے۔ ایسے میں ہندوستانی ادیبوں کا فرض ہے کہ اس تبدیلی کو اپنی تحریروں کے ذریعے اُجاگر کریں اور ملک کو ترقی کے راستے پر لگانے میں مدد دیں۔ ادب کو عوام کے نزدیک لائیں۔ اس میں حقیقت کا رنگ بھریں۔ اسی کو ہم ترقی پسندی کہتے ہیں۔''(1)

مگروں ایہو ای منشور ہندوستان وی روانہ کیتا گیا تے ایہنوں رواج دین دی بینتی کیتی

گئی۔ 1935ء دے اخیر وچ سجاد ظہیر ہندوستان واپس آئے تے محمود الظفر، ڈاکٹر رشید جہاں، احمد علی، سبطِ حسن تے ہیرن مُکر جی نال رل کے ترقی پسند تحریک دے ودھا پُھلا وچ رُجھ گئے۔ ایسے زمانے وچ افسانیاں دے پراگے ''انگارے'' نے دہائیاں پا دتیاں تے کجھ انج دا کا کورولا سامنے آیا:

''ترقی پسند تحریک کے ادبا نے پہلی ضرب اخلاقیات پر لگائی اور پھر معاشرے کی چند اہم قدروں کے خلاف علمِ بغاوت کھڑا کر دیا۔ چنانچہ دسمبر 1932ء میں افسانوں کی کتاب ''انگارے'' کی اشاعت ہوئی تو معنوی طور پر یہ متذکرہ بغاوت کا اعلان نامہ بھی تھا اور ترقی پسند تحریک کا نقطۂ آغاز بھی۔''(2)

''انگارے'' توں بعد پروفیسر احمد علی دی کتاب ''شعلے'' دی اشاعت تے فیر اختر حسین رائے پوری دا مقالہ ''ادب اور زندگی'' 1935ء وچ شائع ہویا تے ترقی پسند تحریک دا نقطۂ نظر واضح ہونا شروع ہویا۔ جنوری 1936ء نوں پنجاب نال تعلق رکھن والے کجھ اہم لوک مثلاً محمود الظفر، ڈاکٹر رشید جہان تے فیض احمد فیض، سجاد ظہیر نال رل کے لاہور آئے۔ لاہور دے اہم ادیباں نال ملاقات کیتی۔ انگریزی منشور دے اُردو ترجمے دی اہمیت تے ضرورت نوں مُکھ رکھدیاں ہویاں منشور دا اُردو متن تیار کیتا تے لاہور دے اہم ادیباں دے دستخط وی لے لئے۔ منشور دے اُردو متن دی تیاری وچ فیض احمد فیض تے صوفی تبسّم ورگے پنجاب دھرتی دے سپتراں نے سجاد ظہیر دی معاونت کیتی سی۔ دوجی اہم گل ایہہ کہ لاہور دے ای اک اجلاس منعقدہ 20 مارچ 1936ء دی کاروائی صوفی تبسّم نے اپنے ہتھ نال تحریر کیتی سی جیہدے متن توں اندازہ ہوندا اے کہ مُڈھ وچ ایس تحریک دے دو ہور ناں ''دائرہ ادب جدید'' تے ''انجمن ترقی ادب'' وی تجویز کیتے گئے سن پر شاید بحث مگروں ایہناں دوناواں ناواں نوں رد کر کے ''انجمن ترقی پسند مصنفین'' حتمی طور تے منظور کیتا گیا سی۔ جیہدا ثبوت ترقی پسند تحریک دے نمائندہ رسالے ''ارتقاء'' شمارہ نمبر 41 وچ بغیر کانٹ چھانٹ دے چھپی صوفی تبسّم دی ہتھ لکھت اے۔ لہٰذا ایہہ گل بڑی مان جوگ اے پئی ترقی پسند تحریک دا ناں تے پہلا اُردو منشور (جیہڑا بعد وچ پورے ہندوستان وچ نافذ ہویا) لاہور (پنجاب) وچ پنجابیاں دے ہتھوں فائنل ہوئے سن۔ سجاد ظہیر دیاں کوششاں نال آخرکار 15 اپریل 1936ء نوں ''انجمن ترقی پسند مصنفین'' دی پہلی کل ہند کانفرنس دا انعقاد لکھنؤ وچ ہویا جیہدی صدارت پریم چند نے کیتی تے مولانا حسرت موہانی تے سجاد ظہیر نے اپنیاں تقریراں نال انجمن دا منشور واضح کرن دی کوشش کیتی۔ ایسے پہلی کانفرنس وچ ترقی پسند تحریک دے منشور نوں متفقہ طور اُتے پاس تے منظور کر لیا گیا۔ منشور دا متن درج ذیل اے:

''ہمارے ملک میں بڑی بڑی تبدیلیاں رونما ہو رہی ہیں۔ پستی اور رجعت پسندی

کو اگرچہ موت کا پروانہ مل چکا ہے لیکن وہ ابھی تک بے بس اور معدوم نہیں ہوئی ہے۔ نت نئے روپ بدل کر یہ مہلک زہر ہمارے تمدن کے ہر شعبہ میں سرایت کرتا جا رہا ہے۔ اس لیے ہندوستانی مصنفوں کا فرض ہے کہ ملک میں جو نئے ترقی پذیر رجحانات پیدا ہو رہے ہیں اُن کی ترجمانی کریں اور اُن کی نشو ونما میں پورا حصہ لیں۔ ہندوستانی ادب کی نمایاں خصوصیت یہ رہی ہے کہ وہ زندگی کی بیّن اور حقیقی کیفیتوں سے جی چرانا چاہتا ہے۔ حقیقت اور اصلیت سے بھاگ کر ہمارے ادب نے بے بنیاد روحانیت اور تصور پرستی کی آڑ میں پناہ لی ہے۔ یہی وجہ ہے کہ اس کے عناصر وقویٰ مضمحل ہو گئے ہیں۔ اس کا پتہ اس سے چلتا ہے کہ ہمارے ادب میں عقلیت مشکل سے پائی جاتی ہے۔ ہماری انجمن کا مقصد یہ ہے کہ ادبیات اور فنونِ لطیفہ کو قدامت پرستوں کی مہلک گرفت سے نجات دلائے اور ان کو عوام کے دکھ سکھ اور جدوجہد کا ترجمان بنا کر اس روشن مستقبل کی راہ دکھائے جس کے لیے انسانیت اس دور میں کوشاں ہے۔

ہم ہندوستانی تمدن کی اعلیٰ ترین روایتوں کے وارث ہونے کا دعویٰ کرتے ہیں۔ اس لیے زندگی کے جس شعبے میں رجعت پسندی کے آثار پائیں گے انہیں افشا کریں گے۔ ہم اس انجمن کے ذریعے سے ایسے جذبہ کی ترجمانی کریں گے جو ہمارے وطن کو ایک نئی اور بہتر زندگی کی راہ دکھائے۔ اس کام میں ہم اپنے اور غیر ملکیوں کی تہذیب و تمدن سے فائدہ اُٹھائیں گے۔ ہم چاہتے ہیں کہ ہندوستان کا نیا ادب ہماری موجودہ زندگی کے بنیادی مسائل کو اپنا موضوع بنائے۔ یہ بھوک، افلاس، سماجی پستی اور غلامی کے مسائل ہیں۔

ہم اُن تمام اثرات کی مخالفت کریں گے جو ہمیں ناچاری، کاہلی اور توہم پرستی کی طرف لے جا رہے ہیں۔

ہم ان تمام باتوں کو جو ہماری قوتِ تنقید کو اُبھارتی ہیں اور رسموں اور اداروں کو عقل کی کسوٹی پر پرکھتی ہیں تغیر اور ترقی کا ذریعہ سمجھ کر قبول کرتے ہیں۔

انجمن کے مقاصد یہ ہوں گے:

1۔ آل انڈیا مرکزی انجمن کا ملکی اور غیر ملکی ہم خیال انجمنوں سے رابطہ اور اتحاد قائم کرنا۔

2۔ تمام ہندوستان کے ترقی پسند مصنّفین کی امداد سے مشاورتی جلسے منعقد کر کے اور لٹریچر شائع

کر کے اپنے مقاصد کی تبلیغ کرنا۔

3۔ ترقی پسند مضامین لکھنے اور ترجمہ کرنے والوں کی حوصلہ افزائی کرنا اور رجعت پسند رجحانات کے خلاف جدوجہد کر کے اہل ملک کی آزادی کی کوشش کرنا۔

4۔ ترقی پسند مصنّفین کی مدد کرنا۔''(3)

درج بالا منشور دے مطابق ترقی پسند ادب تخلیق ہونا شروع ہویا تے تحریک چھیتی ای پورے ہندوستان وچ پھیل گئی تے دن بدن ایہدا اثر و رسوخ ودھن لگ پیا۔

فیر لمّے عرصے مگروں 1983ء نوں لندن وچ پنجاب دے ای اک سپتر جناب فیض احمد فیض نے ''انجمن ترقی پسند مصنفین'' دا قیام نویں سرے توں عمل وچ لیاندا۔ لندن وچ 1935ء نوں ''انجمن'' دی گولڈن جوبلی منائی گئی۔ گولڈن جوبلی کانفرنس وچ لاہور وچ ''انجمن ترقی پسند مصنفین'' نوں دوبارہ فعال کرن دی ذمے داری فخر زمان تے اعتزاز احسن دے سپرد کیتی گئی پر دونویں شخصیتاں اپنیاں رُجھاں پاروں ذمہ داری نبھان توں قاصر رہیاں۔ 1999ء نوں عابد حسین عابد، سید عظیم تے مقصود خالق دیاں کوششاں پاروں تشکیل نو دا کم شروع ہویا۔ انجمن نوں اک حلقے دی صورت وچ منظّم کر کے پندھروارتے کدی ہفتہ وار اجلاس منعقد ہون لگ پئے۔ 1999ء توں 2006ء تیکر ایہہ سلسلہ جاری رہیا۔ 2006ء نوں صد سالہ جشن سجاد ظہیر منایا گیا۔ 2007ء نوں ملتان دے اک مقامی ہوٹل وچ ڈاکٹر انوار احمد دی اگوائی وچ ''انجمن'' دا ستر سالہ جشن منایا گیا تے ''انجمن'' دے مرکزی تے صوبائی عہدیداراں دا چناؤ کر کے کجھ قرارداداں پیش کیتیاں گئیاں جیہناں اتے متفقہ بحثاں کر کے کجھ ترامیم مگروں انجمن دے نویں منشور دے طور تے پاس کر لیا گیا۔ ایہہ اوہو ای منشور اے جیہڑا اجکل پورے ملک وچ ''انجمن ترقی پسند مصنفین'' نال وابستہ لوکاں دا راہنما اے۔ 1936ء، 1949ء، 1952ء تے 2007ء دے منشوراں نوں مکھ رکھ کے کجھ اہم نکات اخذ کیتے گئے نیں جیہڑے درج ذیل نیں:

(i) انجمن اجیہے ادب دی تخلیق نوں فروغ دیوے جیہڑا اعلیٰ جمالیاتی قدراں دا آئینہ دار، توانا تے من کھچواں ہووے۔

(ii) اجیہا ادب جیہڑا تیجی دُنیا دے ملکاں دی فرضی آزادی نوں حقیقی آزادی وچ بدلن دی لوڑ تے احساس نوں عام کرے۔

(iii) اجیہا ادب جیہڑا ہر ملک، جمہوری حکومت تے ملکی وسائل تیکر عوام دی بالا دستی دا حق دوان وچ مددگار ثابت ہووے۔

(iv) ترقی پسند تحریک نے سماجی شعور دے ارتقاء، معاشرتی تقاضیاں دے بھرویں اظہار، علم و ادب وچ سائنسی نقطۂ نظر، جمہوری اقدار تے انسان دوستی دا خاص خیال رکھیا اے لہٰذا انجمن وی ایس سوچ تے فکر دے ودھالئی اپنے تائیں ہر ممکن آھر کرے گی۔

(v) انجمن نال جڑے ادیب، شاعر، قلمکار تے فنکار ساڈی اجتماعی معاشرتی ترقی دی راہ وچ حائل دو وڈے رجحانات یعنی نیم قبائلی جاگیردارانہ نظام دی پیدا کیتی ہوئی ذہنی پسماندگی تے مغربی استعماریت دے خاتمے لئی تمام تخلیقی قوتاں سنے ٹِل لاؤن گے۔ تاں جے عوام دشمنی نوں بے نقاب کر کے جاندار قدراں نوں اگانہہ ودھایا تے ادب وفن نوں متحرک رکھیا جاوے۔

(vi) انجمن ادب وچ تخلیقی تجربات نوں لازمی سمجھدی اے بشرطیکہ اوہناں دا مقصد ترقی پسندی تے زندگی نوں آسان، پرکشش بنانا ہووے۔

(vii) انجمن نسلِ انسانی دے خلاف کیتیاں جان والیاں سازشاں، ریشہ دوانیاں تے جارحیت نوں لوکاں وچ عام کرن لئی اپنیاں ساریاں صلاحیتاں وقف کرے۔

(viii) انجمن دے مصنفین انسانی حقاں دی گل کرن تے ہر طرح دی مذہبی، فرقہ وارانہ، نسلی، لسانی تے علاقائی تنگ نظری، کٹر پن، ریاستی تے غیر ریاستی تشدد دے خلاف آواز چُکن۔

(ix) انجمن بنیادی انسانی آزادیاں مثلاً اظہار دی آزادی، رائے دین دی آزادی تے ضمیر دی آزادی اتے یقین رکھدی اے تے ایہناں بنیادی آزادیاں نوں ختم یاں محدود کرن والیاں خلاف آواز چُکنا ضروری تے لازمی سمجھدی اے۔

(x) انجمن ملک وچ جمہوریت، خودمختاری، تعلیم، سائنسی تعلیم تے مقاصد دے حصول لئی ہموار فضا چاہندی اے۔

(xi) عالمی سرمائے تے عالمی منڈیاں اتے سامراجی تسلط دے خلاف آواز چُکن والیاں دا بھرواں ساتھ دینا ایہدا مقصدِ خاص اے۔

(xii) انجمن دے مصنفین پسماندہ معاشرے دے زرعی غلاماں، مزدوراں تے رزق دی بھال وچ ودیشاں وچ جا کے تیجے درجے دے شہری بن کے زندگی گزارن والیاں دی ابتر صورتحال ورگے موضوعات نوں ادب راہیں لوکاں تک پہنچان دا آھر کرن۔

ترقی پسند تحریک دے قیامِ پاکستان توں قبل تے انجمن ترقی پسند مصنفین (پاکستان) دے منشور نوں سانواں رکھ کے پنجابی زبان دی نویں نظم اتے ایہدے اثرات دا مختصر جائزہ پیش خدمت اے۔ ترقی پسند تحریک تے نویں نظم دے موضوعات دے حوالے نال ڈاکٹر انعام الحق جاوید دی تھلے

درج رائے گوہ گوچری اے:

''...... 1936ء توں بعد دا زمانہ شاعری وچ اک موڑ دی حیثیت رکھدا اے کیوں جے نویں نظم یا آزاد نظم نے ایسے دور وچ جنم لیا تے ترقی پسند تحریک دے اثر ہیٹھ شاعری دا رُخ تفریح دی بجائے مقصدیت ول موڑیا۔ چنانچہ ایس ضمن وچ دوگلاں خصوصی اہمیت دیاں حامل نیں: اک تے ایہہ کہ نظم پنجابی دی اوہ واحد صنف اے جیہدے تے براہِ راست ترقی پسند تحریک دا اثر نظر آندا اے یعنی ایہدا مُڈھ ای نویں روشنی دی ٹُکلے بہہ کے بَنھیا گیا تے دوجا ایہہ کہ ایہو زمانہ سی جدوں اُردو وچ وی ترقی پسندانہ آزاد نظم دا چلن شروع ہویا۔ ایس اعتبار نال پنجابی دیاں دوجیاں صنفاں دی نسبت ایہہ واحد صنف بندی اے جیہڑی اُردو دے موہڈے نال موہڈا جوڑ کے ٹری تے غزل افسانے یاں ڈرامے وانگوں اُردو توں متاثر ہون دی بجائے اوہدے متوازی چلدیاں ہویاں اپنی وکھری پچھان قائم کردی چلی گئی۔''(4)

پنجابی دی نویں نظم نوں جیہڑا سب نالوں پہلا شاعر مِلیا، اوہنے نِت نویں موضوعات تے خاص کر کے ترقی پسند تحریک دے موضوع تے رجحان نوں آزاد نظم راہیں پیش کرن دا آہر کیتا۔ جگراتے کٹ کٹ کے لوکاں دے دکھ درد محسوس کرن والا تے اوہناں نوں سچے ڈھنگ نال پیش کرن والا ایہہ شاعر شریف کنجاہی (2007ء۔ 1915ء) سی۔ آپ دیاں نظماں دا پہلا مجموعہ ''جگراتے'' اے جیہدے وچ 2 مئی 1938ء توں لے کے 17 اپریل 1959ء تیکر دیاں نظماں شامل نیں جد کہ دوجا پراگا ڈاکٹر اسلم رانا نے ''اوڑک ہوندی لو'' دے ناں نال ترتیب دتا اے جیہدے وچ نظماں تے غزلاں شامل نیں۔ ایہناں دونواں مجموعیاں وچ شریف کنجاہی ترقی پسند سوچ رکھن والے انسان دے طور تے ابھر کے سامنے آندے نیں۔ ''جگراتے'' وچ پیش کیتی گئی سوچ تے افکار ونظریات دی بنیاد حضرتِ انسان تے اعلیٰ انسانی قدراں اتے اساری گئی اے۔

ترقی پسنداں وانگ شریف کنجاہی جنگ دا مخالف تے امن دا پجاری اے۔ اوہناں سامنے پہلی وڈی لام دی تباہی دیاں سینکڑے مثالاں موجود سن۔ اوہ نہیں چاہندے سن پئی انسانیت دی تذلیل ہووے تے قوماں معاشی، اقتصادی، سیاسی تے اخلاقی طور تے زوال پذیر ہون۔ 1939ء وچ لکھی گئی نظم ''مولا خیر گزارے'' وچ ایسے خوف دا بھرواں اظہار کیتا گیا اے:

دل آکھے ایہہ وسدی دُنیا

ہسد یاں رسدیاں انساناں دیاں نسلاں
سوہنے سوہنے کھڑے کھڑے جیہے مُکھڑے پیارے پیارے
ربّ جیہناں نوں سب توں چنگا سب توں سوہنا آپوں آکھ پکارے
کی ایہہ آپے وچ ای لڑ کے مرجاون دے سارے؟
مولا خیر گزارے
آسے پاسے لگیاں ہوئیاں گُٹھ گُٹھ نالوں لمیاں چھلیاں
ڈھاکے لا کے بال ایانے ہون جویں مٹیاراں کھلیاں
کی ایہناں تے اسماناں توں وسّن گے انگیارے؟
مولا خیر گزارے (5)

شریف کنجاہی ہوراں دی شاعری وچ چار چوفیرے امید دا چانن کھنڈ یا نظر آندا اے۔ اوہ اپنے آل دوالے دے کوہجھ، برائیاں تے بھکھ ننگ توں مایوس نہیں ہوندے سگوں وڈے جیرے تے جگرے نال بیماراں، کمزوراں تے مظلوماں دی حالتِ زار ویکھ کے ''تسیں وچ کتاباں ہزار لکھو، لوکو دُدھ پیو، لوکو پھل کھاؤ' ورگے کاٹ دار مصرعے لکھن دی جرأت رکھدے نیں۔ ترقی پسند سوچ دی حامل نظم ''مھیٹ'' وچوں کجھ مصرعے ملاحظہ کرو:

دن چڑھے تے ٹوکری ڈھون لگے، شامیں چھلڑے دا روادار ہووے
آوے گھر تے کھان نوں کیہہ لبھے، رُکھی روٹی تے نال اچار ہووے
ایہناں پیسیاں نال ایہہ آپ سوچو
فیلسوفیاں کرے کہ ڈنگ ٹورے
اخنی قورمے اوہدے نصیب کتھے
اپنی رَت پیوے اپنے ہڈ کھورے
تسیں وچ کتاباں ہزار لکھو ''لوکو دُدھ پیو، لوکو پھل کھاؤ''
ہفتہ صحت منان نوں ریڈیو تے لکھ وار دہائیاں پئے پاؤ
وٹامن پروٹین دیاں گھتکلاں نال کالے ورقیاں تے ورقے کری جاؤ
بھکھ بھانگڑے پاوندی کیوں جگ تے سوچو کدے نہ ایس تے چِت لاؤ۔ (6)

ترقی پسند ہمیشہ انسان دوستی تے حقیقی جمہوریت دی گل کردے نیں۔ اوہ ڈکٹیٹرشپ تے مارشل لاء دی مذمت کردے نیں۔ ایہو وجہ اے کہ جدوں 1958ء نوں ملک وچ مارشل لاء لگا تے

عوام بے دل ہو گئی۔ لوکاں نے مارشل لاء نوں نحوست سمجھیا۔ شریف کنجاہی نے لوکاں نوں مایوسی وچوں کڈھن دا آھر کیتا تے 8 اکتوبر 1958ء نوں نظم ''اوڑک ہوندی لو'' لکھ کے لوکاں دیاں زخماں اتے مرہم دھرن دا آھر کیتا:

انج دِلا نہ چھتھیاں پو/ انج نہ رات غماں دی مُکدی/ انج نہ لگدی لو/ انج
ہواواں وچ ناہ گُھلدی سرگی دی خوشبو/ نھیرے وچ پئے چمکن
تارے/ نور دے کھوج میرے تیرے وانگوں سارے/ جنا جس کول
چانن ہے وے/ ونڈ دے جاندے/ ٹُر دے جاندے/ نہ تھکدے نہ
اکدے/ اپنے آپ نوں ڈوب کے ایہناں/ ڈبے ہوئے سورج
تارے/ جان اپنی تے جیل کے بچے جو منزل تے پجے/ جیہڑا اپنی
رت دے قطرے/ راہ وچ دیوے گو/ انج دلا نہ چھتھیاں پو/ اوہ
رکھتیاں چڑھ سِر تے آئیاں/ ککڑاں بانگاں لائیاں/ کھڈ لیاں دے
وچ بانگے ڈکیاں/ یاں مُڑ چُھریاں ہیٹھ لیایاں/ اساں نہ ویکھی رتھ
فجر دی کدھرے رہی کھلو/ اوڑک ہوندی لو/ انج دلا نہ چھتھیاں پو (7)

طبقاتی کشمکش نوں مُکھ رکھ کے شریف کنجاہی اپنی اک نکی جیہی نظم ''ستیں وینہہ سو'' وچ انج آکھدے نیں:

جس دی جنی تیز کٹاری
اونا اس دے واہتے سوکھا
گھنبر پائے رُکھاں وچوں چھمک کوئی اغوا کر لینا (8)

شریف کنجاہی دی سمکالی پنجاب دی اک دھی امرتا پریتم اے جیہدی شہرت نظم پاروں اے تے اوہدیاں نظماں دے کئی پراگے چھپ چکے نیں۔ آپ دیاں نظماں توں اڈ گیت نگاری وی آپ دی پچھان دا خاص حوالہ نیں پر جے نظماں تے گیتاں دے سرناویاں دا گھونگھٹ چکیا جاوے تے ترقی پسندی تھاؤں تھائیں غالب اے۔ ''پنجاب دے لوک ناچ'' ایس عنوان ہیٹھ لکھے گئے گِدّھے دے بول ملاحظہ کرو:

مَر مَر کے میں ہاڑی بیجی بھر بھر بوہل لگائے
کنکاں کھیت دیاں ...... لے گئے پُتر پرائے
کنکاں کھیت دیاں

ہڈ میرے پالے وچ نیلے لوواں دے وچ کالے
اک جو بُرکی پھڑ کے تکی ہتھاں دے وچکالے
اِلّاں وانگ جھپٹّا مارن اُچیاں محلاں والے
گلاں پیار دیاں کریں نہ سجناں ہالے
گلاں پیار دیاں(9)

''بے ڈولا بُت''، نظم دے دو بند ویکھو:

سجر سُوہے سالو پاڑن، چیرے دین مرُنڈ
ٹاہنیاں نالوں پتر چھانگن، پھُھّیں بُھکھ ورتان
نویں لام دا دین ڈراوا، بول جھدے ہتیارے
جس دی بھٹّھی اگاں اگلے، لوہا چڑھیا سان
ویہڑیاں وچوں رونق ہُونجن، ہوٹھوں توڑن ہاسے
پٹیاں اُتوں اکھر پُونجن، جنگاں دے اعلان(10)

ایس توں مگروں نویں نظم دا اہم تے وڈا شاعر احمد راہی اے جیہناں دے مجموعے دا ناں ''ترنجن''(11) اے۔ ایس مجموعے وچ شامل نظماں وچ لوک گیتاں دا رنگ، پنجابی گیتاں دی گونج، سوانیاں دیاں ہاسیاں تے ہاڑیاں راہیں ہسدے وسدے سانجھے پنجاب تے 47ء مگروں دے مسائل دا بھرواں ذکر عورت دے روپ وچ کیتا گیا اے۔ قیامِ پاکستان ویلے احمد راہی 24 سال دا باشعور نوجوان، منیا پرمنیا شاعر تے ترقی پسند تحریک دا کارکن سی۔ اوہناں ترقی پسند رسالے ''سویرا'' دی ایڈیٹری وی کیتی لہٰذا ترقی پسنداں دے منشورتوں بخوبی واقف سن۔ اوہناں ترنجن دیاں سوانیاں دیاں ہاسیاں تے ہوکیاں راہیں معاشرے دی سچّی تصویر پیش کرن دا آہر کیتا اے۔ فسادات دا ذکر کردے ہوئے نظم ''ترنجن'' وچ طبقاتی ونڈ تے ماڑے ڈاڈھے دا بیان ویکھو:

ہتھیں جنہاں نے اگّاں لائیاں/ محل ماڑیاں والے/ اوہناں ہتھ
خدائی/ سرکارے دربارے/ پٹکے بَنھ بَنھ بیہندے/ اُچے ہو ہو
بیہندے/ اوہناں سار کیہہ ساڈے دکھ دی/ اسی مزارعے، کمّی/ اوہ
جاگیراں والے(12)

باقی صدیقی پوٹھوہاری لہجے دا شاعر اے۔ آپ دی کتاب ''کچے گھڑے'' نکیاں نظماں دا شاہکار پراگا اے۔ کتاب دے چھ حصے کرکے وکھو وکھ عنوان قائم کیتے گئے نیں تے ہر عنوان دے تحت

موضوعی ونڈ دے مطابق نظماں لکھیاں گئیاں نیں۔ تھوڑے جیہے لفظاں وچ وڈی گل کر جان دا ہنر باقی صدیقی دی شاعری دا خاصہ اے۔ نظم ''آزادی'' دا نمونہ ویکھو جیہدے وچوں آزادی دا آفاقی تے عالمگیر تصور ابھردا پیا اے:

اُچیاں کندھاں/ ڈک نہ سکن/ پھُلاں نی خوشبو (13)

باقی صدیقی ہوراں کول ترقی پسند موضوعات ڈھیر نظریں پیندے نیں۔ اوہ سماج دی طبقاتی ونڈ دے خلاف نیں۔ کارل مارکس دی سوچ دی نمائندنظم ''مِل ناں گھگو'' دے دو بند ملاحظہ کرو:

کون کرایہ دیسی/ پہلی نی اج پندرہ ہوئی/ منشی مُچھاں وَٹ کے گجیا/
مِل ناں گھگو وجیا/ انجن کھٹ کھٹ چلے/ دل لوہے نال لوہا ہویا/ فِر
وِی بھکھا پیٹ نہ رجیا/ مِل ناں گھگو وجیا (14)

صوفی غلام مصطفیٰ تبسّم پنجاب وچ ترقی پسند تحریک دے بانیاں وچوں نیں بھاویں بعد وچ اوہناں نے حلقہ اربابِ ذوق وچ شمولیت اختیار کرلئی سی پر تحریک دے بانی سجاد ظہیر فیر وی اوہناں دیاں خدمتاں دا اعتراف کردے آکھدے نیں:

''مجھے آج تک معلوم نہیں ہوا کہ صوفی غلام مصطفیٰ تبسّم ترقی پسند کتنے ہیں، انہیں سیاست سے دلچسپی نہیں کے برابر ہے لیکن مجھے یہ معلوم ہے کہ ان کے ادبی ذوق اور ان کے دردمند دل کے طفیل پنجاب میں ترقی پسند ادب کی تحریک کو اپنے بالکل ابتدائی مراحل میں اتنی زیادہ مدد ملی جتنی شاید دوسرے ایک شخص سے نہیں ملی۔'' (15)

صوفی تبسّم دا پنجابی شاعری دا مجموعہ ''نظراں کردیاں گلاں'' دے ناں نال چھپیا اے جیہدے وچ تھاوں تھائیں ترقی پسندی دے حوالے ملدے نیں۔ صوفی صاحب درویشانہ مزاج رکھدے سن۔ اوہ ماڑے، ہینے، مظلوم تے پسے ہوئے تھلویں میل دے نمائندہ شاعر سن۔ اپنی نظم ''جاگ پیا مزدور'' وچ محنت کشاں دی نمائندگی کردے آکھدے نیں:

''صوفی صاحب نکھی طبیعت دے مالک سن اوہ غریب، مظلوم تے پسے ہوئے طبقے دے نمائندہ، ماڑے تے ہینے لوکاں دے نمائندہ دردِ دل رکھن والے درویش منش انسان سن۔ اوہ کسے تے وی اپنی دھاک نہیں سن بٹھاندے۔ بچیاں نال اچھی شفقت تے نوکراں چاکراں نوں وی اپنے درجے دا انسان مندے سن۔ فرہاد دی تلمیح ورتدے ہوئے نظم ''جاگ پیا مزدور'' وچ دکھاں

درداں ماری لوکائی دی پچھویں تے ٹھکویں نمائندگی کردے نیں:

جانے کِنے فرہاداں نیں/ کہساراں دے سینے چیرے/ اک کر چھڈے خون پسینے/ پتھراں دی رگ رگ دے وچوں/ خالص دُدھ دی نہر وگائی/ پھیر وی محنت کم نہ آئی/ تیشے مار کے جان مکائی/ جانے کِنے بخت نمانے/ اینویں محنت ہتھوں مُکّے/ کِنے پسینے آئے تے سُکّے/ محنت دے پر دام نہ چُکّے/ محنت کش مزدور بچارا/ حق منگن توں وی شرمایا/ پر کسے نے ترس نہ کھایا/ ایس گل داوی مُل نہ پایا/ محنت کش مزدور/ کناں سی مجبور‘‘(16)

منیر نیازی نویں نظم وچ نواں رجحان لے کے سامنے آیا۔ اوہدی شاعری وچ اک نواں تے نرویا علامتی نظام گھڑیا گیا اے جیہڑا پہلاں روایت دا حصہ نہیں سی۔ منیر نیازی دیاں علامتاں جن، بھوت، چڑیل، چھلیڈے، لہودیاں چھٹاں، پکیاں تھاواں، کھڑکدے بوہے، قہر دی گرمی، سفر دیاں سیاہ کالیاں راتاں، قبرستان، کالے کٹھن پہاڑ، پھنئیر سپاں دیاں شوکاں تے شہر دے مکان ورگیاں نیں۔ ایہناں علامتاں نوں مُکھ رکھ کے منیر نیازی بارے ادب نوں سطحی تے تجزیاتی حوالے نال پڑھن والے منصف حضرات ادب دی ای کچہریوں فیصلہ صادر کردے نیں پئی منیر نیازی ڈرتے خوف دا شاعر اے پر ایہہ گل اُکا غلط اے۔ اوہدے امیجز سطحی نہیں نیں اوہناں توں ڈونگھے مطلب گوہ کیتیاں ای اخذ کیتے جا سکدے نیں۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دی درج ذیل رائے منیر نیازی دے سارے علامتی نظام دی تفسیر اے تے منیر نیازی نوں ڈر خوف دا شاعر آکھن والیاں لئی وی سچی مَت اے ملاحظہ کرو:

’’......شیر، چیتے، بگھیلے تے سپ دیاں علامتاں اوہناں درندہ صفت بندیاں لئی ورتیاں گئیاں نیں جیہناں دے ہتھوں انسانی قدراں تباہ ہوندیاں تے انسانی سماج دا سکون برباد ہو جاندا اے۔ ایسے طرح منیر دی شاعری وچ بدروحاں، چڑیلاں، ڈیناں، بھوت، چھلیڈے تے بدشکل بلاواں تے سپّاں دیاں شوکراں توں جیہڑی تصویر ابھردی اے اوہ حقیقت وچ اوہناں سماج دشمن عناصر دے کردار نیں جیہڑے معاشرے نوں سنج مسنجیاں حویلیاں تے پکے مکاناں وچ تبدیل کرن لئی دن رات مصروف رہندے نیں۔ منیر نیازی ایہو جیہے بدشکل کرداراں دے بھیڑے عملاں کولوں خوفزدہ اے۔ اوہدا ایہہ خوف ذاتی نہیں

بلکہ پورے سماج دا خوف اے۔''[17]

منیر نیازی اپنی سوسائٹی دے ایہناں کوہجھاں توں چھٹکارہ تے فرار حاصل کرن، لوکاں نوں تحفظ دین تے معاشرے دی اصلاح لئی لوک ادب وچوں ''رانجھے'' تے ''مرزے'' دے استعارے راہیں انج گل کردا اے:

سِر تے گُھپ ہنیر تے دھرتی اتے کال
پیریں کنڈے زہر دے لُہو وچ بھجے وال
جتن کرو کجھ دوستو، توڑو موت دا جال
پھڑ مُرلی اوئے رانجھیا، کڈھ کوئی تِکھی تان
مار کوئی تیر اوئے مِرزیا، کَھچ کے ول اَسمان[18]

منیر نیازی دی درج بالا نظم وچ ورتیجے استعارے اوہدے توں پہلاں اک باغی، انقلابی، عوامی تے حُریت پسند شاعر استاد دامن ہوراں وی انج ورتے سی پئی ترقی پسندی ساری دی ساری اکو نظم وچ بیان کر چھڈی اے:

بچہ ڈِگدا ڈھیندا اُٹھ دا اے/ ڈِگدیاں ڈھیندیاں ٹرن دا ڈھنگ آؤندا
....../ بندہ چاہے تے کیہ نہیں کر سکدا؟/ منیا وقت وی تنگ توں تنگ
آؤندا/ رانجھا تخت ہزاریوں ٹرے تے سہی/ پیراں ہیٹھ سیالاں دا
جھنگ آؤندا[19]

منیر نیازی نرگسیت دا شاعر اے پر اوہدی نرگسیت وی اپنی ذات دی حد تیکر محدود نہیں۔ اوہ پورے گروہ، سماج تے طبقے دی نمائندگی کردا نظر آندا اے۔ معاشرے دے غم، ہنجو، محرومیاں تے مرن توں پہلاں روز دیہاڑے دی موت توں چھٹکارا حاصل کرن لئی انسان دوستی دی نمائندگی کردا نظر آندا اے۔ نظم ''اک موقعے تے'' وچ ایس گل دا ڈھکواں اظہار ملدا اے:

اڈیاں دردی اکھاں دے وچ/ ہنجو بھرن نہ دیواں/ وَس چلے تے
ایس جہان اِچ/ کسے نوں مرن نہ دیواں[20]

عارف عبدالمتین ترقی پسند تحریک نال وابستہ رہے تے اُردو، پنجابی دے چنگے ادیب، نقاد تے شاعر سن۔ اُردو، پنجابی شاعری اُتے آپ دی گرفت تے اپروچ اکو جیہی اے۔ آپ انجمن ترقی پسند مصنفین توں اڈ انجمن آزاد خیال مصنفین تے رائٹرز گلڈ ورگیاں تنظیماں نال وابستہ رہے پر پنجابی شاعری اُتے جھات پایاں پتہ چلدا اے کہ آپ نے اپنا طرز احساس نہ بدلیا۔ یاں انج آکھیا جا سکدا

اے ترقی پسندی دے نال نال کلاسیکل روایت نوں وی چھا ماری رکھیا۔ ایس توں اڈ گھرو کے رشتے ناطے تے بندے دے اکلاپے دی گل اوہناں دی شاعری دا اچیچا سرناواں اے۔ وِگڑے تِگڑے نظام تے معاشرے دی اصلاح توں اڈ بھنور وچ پھسے سماجی بیڑے نوں بھکھ تے پیاس پاروں مرن توں بچان لئی اوہناں دا جذبہ نظم ''قربانی'' راہیں ویکھو:

میں بیڑے نوں/ بُھکھ تے پیاس دے بھنور دے وچوں کڈھن لئی/
سب توں پہلی قربانی دا/ بھرواں فیصلہ کیتا اے/ اپنے آپ نوں گولی
مار کے/ عہد مرن دا کیتا اے![21]

فیض احمد فیض ساری زندگی ترقی پسند تحریک نال وابستہ رہے پر کمال ایہہ وے کہ ترقی پسنداں توں اَڈ غیر ترقی پسند حلقے وچ وی یکساں مقبول سن۔ فیض اُردو زبان دے شاعر نیں پر چند نظماں پنجابی وچ وی لکھیاں نیں جیہڑیاں اوہناں دی اُردو شاعری دا خلاصہ سمجھیاں جا سکدیاں نیں۔ ڈاکٹر نصرت جہاں فیض دی شاعری دے حوالے نال لکھدیاں نیں:

''فیض کا سب سے بڑا کمال یہ ہے کہ انہوں نے ترقی پسند تحریک سے گہری وابستگی کے باوجود انقلابی نعرہ بازی میں اپنی شاعری کے دامن کو الجھنے نہیں دیا اور نغمگی عطا کی۔ ان کی شاعری ہنگامی شاعری نہیں ہے، معاشرے کی ناآسودگی کا اظہار بھی دھیمے لہجے میں کرتے ہیں۔ اپنے بلند اور ترقی پسند خیالوں، افکار اور تصور کو احساس کا جذبہ عطا کرتے ہیں۔''[22]

درج بالا رائے دے مطابق فیض دی پنجابی شاعری دا نمونہ ویکھو جیہدے وچ خستہ حال لوکاں نوں سر چُک کے چلن دا حوصلہ دین دے نال نال مزارعیاں، ہاریاں، کمیاں تے سیپیاں نوں اوہناں دا مقام چیتے کروا رہے نیں:

اُٹھ اُتانہہ نوں جٹّا/ مردا کیوں جائیں/ بھولیا توں جگ دا اَن داتا/
تیری باندی دھرتی ماتا/ توں جگ دا پالن ہار/ تے مردا کیوں
جائیں/ اُٹھ اتانہہ نوں جٹّا[23]

ترقی پسند شاعر، ترقی پسندی دی لَے وچ مست بعض اوقات ربّ تعالیٰ دی ذات نال مَتھا لا کے بے پرواہی نال کھلیاں ڈُلھیاں گلاں کر جاندے نیں۔ فیض احمد فیض دی نظم ''ربا سچیا'' دے کجھ مصرعے ویکھو:

ربّا سچیا توں تے آکھیا سی/ جا اوئے بندیا جگ دا شاہ ہیں توں/

ساڈیاں نعمتاں تیریاں دولتاں نیں/ ساڈا نَیب تے عالیجاہ ہیں توں/
ایس لارے تے ٹور کد پُچھیا ای/ کیہہ ایس نمانے تے بیتیاں نیں/
کدی سار وی لئی اُو ربّ سائیاں/ تیرے شاہ نال جگ کیہہ کیتیاں
نیں/ کتے دھونس پولیس سرکار دی اے/ کتے دھاندلی مال پٹوار دی
اے/ اینویں ہڈاں چ کلپے جان میری/ جیویں بھاہی چ کُونج کر
لاوندی اے/ چنگا شاہ بنایا ای ربّ سائیاں/ پَولے کھاندیاں وار نہ
آوندی اے...... (24)

ایس روایت دا اک ہور اہم شاعر افضل پرویز اے۔ عباس نجمی ہوراں افضل پرویز دی شاعری دے حوالے نال اپنے وچار درج ذیل لفظاں وچ نظم ''واہ نگری دیا سائیاں'' دی مثال دے کے سانجھے کیتے نیں:

''افضل پرویز کی شاعری باقاعدہ طور پر ترقی پسند سوچ کی آئینہ دار ہے...... وہ
ایک بہادر، دلیر اور سچے انقلابی کی طرح بالا دست طبقوں کو چیلنج کرتا ہے۔
لوکاں بھانے تیریاں شاناں/ ربّ دی خاص عنایت/ ساہڈے بھانے تیری
شوکت/ ساری ساہڈی محنت/ تیرے بھانے ساہڈی غریبی/ ربّ دیاں بے
پرواہیاں/ واہ نگری دیا سائیاں'' (25)

قیوم نظر ہوراں کول اخلاقی تے تہذیبی قدراں دے حوالے بدرجہ اتم موجود نیں۔ اوہناں ایس حوالے نال اپنی کتاب ''توں تے میں'' دے دیباچے وچ لکھیا اے:

''مینوں ایہہ آکھدیاں کوئی جھاکا نہیں جو انسان دے ارتقاء دیاں صدیاں دی کٹھالی چوں نکلیاں ہوئیاں کجھ اخلاقی قدراں، کجھ تہذیبی حداں، کجھ سماجی پابندیاں اجیہیاں وی نیں جیہناں باجھوں ایس سب کیتی کرائی تے پانی پھر سکدا اے جیہناں باجھوں انسان فیر حیوان دے نیڑے چلا جاندا اے تے جیہناں باجھوں ابدی سچائیاں شرماندیاں تے مُکدیاں ہوئیاں لبھدیاں نیں۔'' (26)

ایہہ گل کردے اوہ اصل وچ ادب دیاں جمالیاتی قدراں قائم کرن دی گل پئے کردے نیں۔ ترقی پسند ادیب وی ادب دیاں جمالیاتی قدراں نوں فروغ دین دی گل کردے سن:

پرلے کنڈے دے نظر آوے
سُکھ دا اوہ من کھچواں جلوا

جس نوں تک کے ہوروی لماں
غوط کھاندا تھلے جاواں
سکھ کِنّاں سوہنا لگدا اے
دکھاں دیاں لکھاں پرتاں وچ
جد کوئی پھسیا اوس ول خالی
تکدا تے بس تک سکدا اے(27)

ترقی پسندی دی روایت نوں نویں نظم راہیں اگانہہ ودھان والیاں وچ صفدر میر، شہزاد احمد، انیس ناگی، سلیم الرحمٰن، منو بھائی، نادر جاجوی، لئیق بابری، افضل احسن رندھاوا، شفقت تنویر مرزا، ڈاکٹر رشید انور تے نجم حسین سید دے ناں ذکر جوگ نیں۔ نجم حسین سید اپنے وکھرے لہجے تے نویکلے اسلوب پاروں باقیاں شاعراں نالوں ڈھیر وکھرا نظر آندا اے۔ اوہناں کول کہن لئی تے نِت نویں انداز وچ کہن لئی بہت کجھ اے۔ اوہناں دا لہجہ بھلے ای کھردرا تے رُکھا جیہا اے پر فیر وی اوہناں کافیاں، نظماں تے واراں راہیں پنجاب تے پنجابیاں دے جذبات دی بھرویں نمائندگی کیتی اے۔ اوہناں دیاں نظماں دا ہر ہر مصرع ترقی پسندانہ سوچ دا حامل اے۔ نجم حسین سیّد دی نظم ''نظام لہار دا گاون'' وچ ترقی پسندانہ تے نابرانہ انداز ملاحظہ کرو:

اساں کیتا نامنظور
جیونا ایس رنگ دا
بھوئیں بھانڈا جد وکھرا ہووے
پیر دلاں نوں کیکن پوہے
میں کولوں میں دور
جیونا ایس رنگ دا اساں کیتا نامنظور
ساڈیاں ہتھاں وچوں محنت نکلے
نکل کے وڑے خزانے
پُلساں پال خزانیوں چاڑھن
ساتھے پُتر بگانے
ساڈیاں ہتھاں وچوں محنت نکلے
نکل کے چڑھ جائے ہٹّی

اوہ مہنگی اسیں سستے ہو گئے
پیٔ بھریئے نِت چٹی
ناں ناویں دی چودھر کیوں اے
دل سیپ دا سَندر کیوں اے
بُت وچ روح مجبور
جیونا ایس رنگ دا اساں کیتا نا منظور......(28)

نجم حسین سید دی سوچ ،فکر، خیال تے واہوا حد تک اسلوبِ بیان دے حوالے نال وی شارب انصاری، نسرین انجم بھٹی، مشتاق صوفی، شائستہ حبیب، عذرا وقار تے فخر زمان دے ناں ایسے سلسلے نوں اگانہہ ودھاندے نیں۔ اک ہور بزرگ شاعر اقبال صلاح الدین نے وی معاشرے دیاں کمزوریاں، زیادتیاں تے ظلماں نوں بیان کرن لئی ''مریو'' تے ''سمّی'' ورگے کرداراں راہیں عورت ذات اُتے ہون والے ظلماں تے جنسی درندگی نوں سامنے لیاون دا آھر کیتا اے:

مریو......! میتھوں لگّی ناہیں
توں جینہہ پاروں
ساتھوں رُٹھیوں
زہر پیالہ پیتا
شابا......! توہئیں چنگا کیتا
مریو......! نہیں تاں
قسم خدا دی
تیرے بُڈھڑے پیو دا
نک نہ رہندا
ہن اوہ سکھیں رہسی
ہر کھ نہ کرسی
مریو......! ایہہ رئیش کمینہ
ایہہ بگھیاڑ مُکالا
اج توں پچھے
تھینہہ دے وچ نہ رہسی

ہور کدائیں اُچل جاسی
اج وی تھینہ اچ انکھی رہندھن...... (29)

فخر زمان کول ترقی پسندی دے حوالے نال دوجیاں کولوں وکھرے موضوعات نظر آوندے نیں۔ اوہ اپنیاں نظماں وچ جنس، نویں سماجی تے معاشرتی تقاضیاں تے امیجز نوں نویاں لسانی تجربیاں راہیں بیان کرن دا فن جاندے نیں۔ اوہناں دی اک نظم ''روایت کولوں بغاوت'' اپنے ناں پاروں ای ترقی پسندی دا واضح نمونہ اے:

ٹیکیاں نال مجّھاں گاواں سُواوَ
اِنکیو بیٹراں راہیں چُوچے کڈھو
سوانی نوں دوجے مرد دے
نطفے دا ٹیکہ لا کے بچے جماوَ
کل پُرزیاں نال ٹردے پھردے انسان بناوَ (30)

نسرین انجم بھٹی دیاں نظماں وچ ڈھیر ابہام ملدا اے اوہناں دی سوچ بھانویں ترقی پسندانہ اے پر نظماں دے مُکھ توں پردہ چکنا اوکھا کم اے ابلاغ دی کمی تے انکشافِ ذات نے اوہناں دیاں نظماں نوں اوکھا بنا دتا اے:

اوہناں ٹوٹا لاہ لے جِنا تینوں چاہیدا
پُوری دی تاں لوڑ نہیں نا
شاواشے! مونہہ دوجے پاسے کرلے ہُن
میں بیٹھی جُو ہاں ان پاسی (31)

حنیف صوفی ترقی پسند سوچ رکھن والا شاعر اے۔ اوہناں کول نظماں تے غزلاں دا خاص موضوع بُھکھ اے کیوں جے غربت نے انساناں نوں اپنے جسم دی رَت ویچن اتے مجبور کر دتا اے۔ نظم دا حوالہ ویکھو:

ڈاکٹر بابو!/ میں سنیا ایں تیرے کولے/ لہو بندے دا وِک جاندا اے/
میرے پنڈے سوئیاں لا کے/ لہو دا قطرہ قطرہ کڈھ لے/ پر،/ دو ڈنگ
دا آٹا لے دے (32)

ترقی پسند تحریک دے اثر ہیٹھ آون والیاں شاعراں دی اگلی پیڑھی وچوں اہم ناں علی ارشد میر، منّو بھائی، شریف صابر، کنول مشتاق، طفیل خلش، قائم نقوی، سارا شگفتہ، اقبال قیصر، ڈاکٹر ناہید شاہد،

مشتاق باسط، بابا نجمی، رائے محمد ناصر تے ڈاکٹر نوید شہزاد ہوراں دے نیں۔ ڈاکٹر ناہید شاہد دی نظم ''آس'' دا نمونہ ویکھو:

اک دن پینڈے مُک جاون گے
دکھ دے دریا سُک جاون گے
نھیرے آپے مُک جاون گے
ہمتاں نال امیداں والے
دیوے بلدے رہسن (33)

ڈاکٹر نوید شہزاد ہوراں دی نظم نویں دور دے نویں تقاضیاں دے عین مطابق اے۔ نوید شہزاد ہوراں دے رجحانات و امکانات وچ ترقی پسندی دا عنصر وی نظریں پیندا اے۔ ''فنشنگ لائن'' دی اک نظم دے کجھ مصرعے ویکھو:

اک تارا سی/ جو ساڈے/ سِرا تے چڑھ کے چمکدا سی/ اسیں اُس
تارے نوں/ دھرتی اتے کھڑ کے لاہنا چاہندے ساں/ اسیں اُس
تارے نوں/ اپنے لئی فنشنگ لائن بنانا چاہندے ساں (34)

بابا نجمی اجو کے عہد دا نمایاں ترقی پسند شاعر اے۔ بابا نجمی اپنے دبنگ تے تکھے لہجے پاروں وکھ پچھان رکھدا اے۔ اوہ جاگیردارانہ نظام دا دشمن، مزدوراں دا حمایتی، کوجھ دا مخالف، سماج دے کرودھ دے خلاف آواز چکن والاں، غریباں دے دلاں دی دھڑکن، مزدوراں دا خیر خواہ تے اوہناں دے حقاں وچ آواز چکن والا شاعر اے۔ اوہدی آواز حق دی آواز اے جیہنوں دبایا تے چُپ نہیں کرایا جاسکدا۔ ''مزدور لئی گیت'' ملاحظہ کرو:

شالا صدیاں جیویں تُوں مزدورا وے
ٹوٹا چَن دا تھیویں توں مزدورا وے
جِنّے وی نیں اج عجوبے دھرتی تے
جِنّے اگوں ہن منصوبے دھرتی تے
اک اک وچ دِسیویں توں مزدورا وے
شالا صدیاں جیویں توں مزدورا وے (35)

ترقی پسند تحریک دا نعرہ ''صلح کل'' دا پرچار کرنا وی رہیا اے ایس نعرے نوں بابا نجمی دے اکھراں راہیں ملاحظہ کرو:

مسجد میری توں کیوں ڈھاویں میں کیوں توڑاں مندرنوں
آ جا دونویں بہہ کے پڑھئیے اک دُوجے دے اندرنوں
صدیاں وانگوں اج وی کجھ نہیں جانا مسجد مندر دا
لہوتے تیرا میرا لگنا تیرے میرے جنجر نوں(36)

صابرعلی صابر نوجوان شاعر اے۔ اوہدی شاعری وچ ترقی پسند سوچ دا عمل دخل نمایاں اے۔ صابرعلی صابر غیر جانبدار ہوکے لوکاں دیاں رویاں تے سوچاں نوں اپنی شاعری راہیں سامنے لیاون دا چارہ کردا اے۔ اجو کے عہد وچ عالمی سامراجی اداریاں نے دُنیا نوں اَن گنت مشکلاں دے وس پا دتا اے جیہدی وجہ توں تیجی دُنیا دے ممالک وچ پاکستان سمیت ہر جمدا بچہ ای مقروض ہوندا اے۔ ایجیے ''جماندرو بچیاں'' نوں لوری دیندیاں صابرعلی صابر آکھدا اے:

الّھڑ بلّھڑ باوے دا/ باوا کم وکھاوے گا/ آئی ایم ایف دیاں/ شرطاں
تے/ ملک چ پیسہ آوے گا/ وڈے وںڈیاں پاون گے/ رل مِل آپے
کھاون گے/ بچیاں وڈیاں ہونا نہیں/ کھٹنا کسے کماونا نہیں/ جدوں
سیانے ہوون گے/ حال اپنے تے روون گے (37)

انجمن ترقی پسند مصنفین نال جڑے شاعر کامریڈ شفیق احمد شفیق ہوراں دی نظم ملاحظہ کرو جیہڑی زنانیاں دے عالمی دیہاڑ 8 مارچ دے حوالے نال لکھی گئی اے۔عورتاں دیاں ہاڑیاں تے حقوق نسواں دی گل کرن والیاں دے موہنہ اتے تمانچہ نظم ''باندی'' دے کجھ مصرعے ویکھو:

میں صدیاں دی باندی اڑیو میں صدیاں دی باندی
مرداں دے انیائے پاروں اپنا آپ گواندی
انیائے نوں اکھاں مِیٹ کے اڑیو ہُن نہیں سہنا!
مَل ماراں دی وسوں دے وچ بُکھ سی کےنہیں بہنا!
جا گیراں دے راج سنگھاسن دے نال رل کے کھیہنا!
جد تک ایہہ دُنیا نہ بدلے اڑیو لڑدیاں رہنا!
لال پرا دوپٹہ ساڈا، داتری ہتھوڑا گہنا!
دیس دے چپّے چپّے اتے ایہہ اعلان کراندی!
ہن نہیں رہنا باندی اڑیو ہن نہیں رہنا باندی!(38)

ڈاکٹر سعادت سعید معروف ترقی پسند نیں۔ آپ دی پچھان اُردو ادب وچ نظم و نثر تے

تنقید دے حوالے نال اے۔ ایس توں اڈ آپ پنجابی، عربی، فارسی، ترکی تے انگریزی زبان دے چنگے جانو ہون توں اڈ چنگے استاد وی نیں۔ اج کل ''انجمن ترقی پسند مصنفین'' (پنجاب) دے صدر جدکہ آل پاکستان انجمن ترقی پسند مصنفین دے سینئر نائب صدر وی نیں۔ اُردو، انگریزی تے پنجابی وچ شاعری کردے نیں۔ آپ دی پنجابی نظم وی ترقی پسندی دا عمدہ نمونہ پیش کردی اے۔ نظم ''عقل پٹارے'' ملاحظہ کرو:

ملک اساڈے اگّاں لگیاں/ کرپاناں، تلواراں جُسّے وڈے/ چوراں
نوں پَے گئے مور/ کرپاناں تلواراں کُھسیاں/ رام راج دے دیوے
بالن والیاں دے/ عقل پٹارے/ خالی ہوئے/ ہن کیہڑے سپ اوہ؟/
کڈھ سن!/ کرپاناں، تلواراں چل سن/ ہند، سندھ وچ/ صدیاں دی
رہتل دے وارث/ وسنیکاں دا راج اے نیٹرے! (39)

ترقی پسند تحریک نال جڑے ڈھیر شاعر تے دوجے پنجابی شاعر اج وی ترقی پسندانہ سوچ دیاں حامل نظماں لکھن تے جاندار ادب رچن وچ رُجھے ہوئے نیں۔ بھاویں ظاہری طور تے ایہہ تحریک دبی رہی تے بوہتی کھل کے سامنے نہیں آئی پر ایہدا اثر ہر تھاں غالب اے۔ ایس مضمون وچ جیہڑے شاعراں دا ترقی پسندی دے حوالے نال ذکر کیتا گیا اوہناں وچوں کجھ تے اوہ سن جیہناں نے ایس تحریک نال جڑت کرن مگروں پنجابی زبان نوں وسیلۂ اظہار بنا کے ترقی پسندی دے موضوعات نوں اپنیاں نظماں وچ بیان کیتا۔ دوجے اوہ شاعر سن جیہڑے باقاعدہ عملی طور تے تحریک نال وابستہ نہیں سن پر اوہناں دیاں نظماں وچ وی ڈھیرے ترقی پسندی دا اثر غالب اے۔

مضمون وچ ذکر کیتے شاعراں دے چناؤ وچ کسے اچیچ دا پربندھ نہیں کیتا گیا، اُگّا دیگ وچوں چوَلاں دے کجھ دانے لئے گئے نیں تاں جے سواد چکھیا جا سکے۔ دوجی گل ایہہ پئی ترقی پسند تحریک پابندیاں دے باوجود وی پورے ملک وچ معروف تے ہرمن پیاری تحریک رہی اے ایس لئی سینکڑے شاعراں دی ایہدے نال جُڑت رہی اے جیہناں ساریاں دا ایس مضمون وچ ذکر کرنا ممکن نہیں سی۔ ایس سلسلے وچ راقم الحروف دا ایم۔فل دی پدھر دا مقالہ ''ترقی پسند تحریک دے پنجابی شاعری اُتے اثرات'' علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی وچ ڈگری دے حصول لئی جمع ہو گیا اے۔

حواشی تے حوالے:

1۔ سُنبل نگار: اُردو نثر کا تنقیدی مطالعہ؛ ایجوکیشنل بُک ہاؤس، علی گڑھ، 2007ء ص 34
2۔ انور سدید، ڈاکٹر: اُردو ادب کی تحریکیں؛ انجمن ترقیِ اُردو پاکستان، کراچی، 1996ء ص 466
3۔ سجاد ظہیر: انجمن ترقی پسند مصنفین کا منشور؛ مشمولہ: ارتقاء، شمارہ نمبر 41 (صفحہ نمبر 240 توں صفحہ نمبر 241 دے وچکار صفحات جیہناں اتے صفحہ نمبر درج نہیں)
4۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر: پنجابی ادب دا ارتقاء؛ عزیز بکڈ پو، لاہور، 2004ء ص 467
5۔ شریف کنجاہی: جگراتے؛ عزیز پبلشرز، لاہور، 1986ء ص 39-38
6۔ ایضاً ص 27
7۔ شریف کنجاہی: اوڑک ہوندی لو؛ مرتبہ، ڈاکٹر اسلم رانا، پولیمر پبلی کیشنز، لاہور، 1995ء ص 78,79
8۔ ایضاً ص 64
9۔ امرتا پریتم: نویں رت؛ فکشن ہاؤس، لاہور، 1999ء ص 74-73
10۔ ایضا ص 108
11۔ نوٹ، مضمون وچ درج کیتا گیا متن احمد راہی ہوراں دی جِس ''ترنجن'' وچوں لیا گیا اے اوہدے اُتے پہلی وار دا چھپن ورہا 1972ء تے اٹھویں وار دا چھپن ورہا 2007ء درج اے۔ جدکہ تنویر ظہور ہوراں اپنی کتاب ''وڈے لوک وڈیاں گلاں'' وچ احمد راہی دے حوالے نال ترنجن دا چھپن ورہا 1953ء دسیا اے۔ کتاب وچ شامل احمد ندیم قاسمی دا دیباچہ 12 دسمبر 1952ء دا تے گوربچن سنگھ طالب (پرنسپل لائل پور خالصہ کالج، جالندھر، بھارت) ہوراں دے مضمون دے اخیر وچ لکھی تاریخ 9 ستمبر 1954ء اے۔
12۔ احمد راہی: ترنجن؛ الحمد پبلی کیشنز، لاہور، 2007ء ص 104
13۔ باقی صدیقی: کچے گھڑے؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، 1994ء ص 28
14۔ ایضاً ص 38-37
15۔ سجاد ظہیر: روشنائی؛ کتاب نما، لاہور، 2014ء ص 51,52
16۔ واصف لطیف، صوفی تبسم دی پنجابی شاعری (مضمون) مشمولہ، راوی، شمارہ نمبر 98، جی سی یونیورسٹی، لاہور، 2011ء ص 196,197
17۔ عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر: ادب سمندر؛ اے ون پبلشرز، لاہور، 1989ء ص 295
18۔ منیر نیازی: کل کلام؛ خزینہ علم وادب، لاہور، 2002ء ص 25

19۔ استاد دامن: دامن دے موتی؛ مرتبین۔ سائیں اختر حسین، وحید مرزا، محمد اقبال، فیروز سنز (پرائیویٹ) لمیٹڈ، لاہور، 2010ء ص 158

20۔ منیر نیازی: کل کلام؛ ص 52

21۔ عارف عبدالمتین: اکلاپے دا مسافر؛ ٹیکنیکل پبلشرز، لاہور، تیجی وار 2010ء ص 48

22۔ ڈاکٹر نصرت جہاں: اُردو غزل پر ترقی پسند ادبی تحریک کے اثرات؛ موڈرن پبلشنگ ہاؤس، دہلی، 2012ء ص 358

23۔ فیض احمد فیض: نسخہ ہائے وفا؛ فرید انٹر پرائزز، دہلی، 1997ء ص 681

24۔ ایضاً ص 594,595

25۔ عباس نجمی: جدید نظم؛ مشمولہ، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، مرتب، ڈاکٹر انعام الحق جاوید، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، 1997ء ص 109

26۔ قیوم نظر: توں تے میں؛ عزیز پبلشرز، لاہور، 1988ء ص 10

27۔ ایضاً ص 36

28۔ نجم حسین سیّد: کھیتّے؛ ادارہ پنجابی ادب، لاہور، 1986ء ص 27,28

29۔ اقبال صلاح الدین: بار دی سار؛ یونیورسل بکس، لاہور، 1976 ص 106-108

30۔ فخر زمان: ونگار؛ کلاسیک، لاہور، 1995ء ص 32

31۔ نسرین انجم بھٹی: اٹھے پہر تراہ؛ سانجھ، لاہور، 2009ء ص 70

32۔ اعجاز احمد فاروقی: کنڈیاں چوں خوشبو؛ مشمولہ، ادبیات، شمارہ نمبر 23، جلد نمبر 6، 1993ء ص 354,355

33۔ ناہید شاہد: پتن؛ الحمد پبلی کیشنز، لاہور، 1993ء ص 98

34۔ نوید شہزاد: فنشنگ لائن؛ شعبۂ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، اورینٹل کالج، لاہور، 2013ء ص 194

35۔ بابا نجمی: سرکارا ما؛ سانجھ پبلی کیشنز، لاہور، 2010ء ص 105

36۔ ایضاً ص 168

37۔ صابر علی صابر: اکو ساھے؛ سانجھ، لاہور، 2010ء ص 43

38۔ شفیق احمد شفیق، کامریڈ: غیر مطبوعہ (''انجمن'' دے اجلاس وچ پڑھی گئی، بمقام پاک ٹی ہاؤس)

39۔ ڈاکٹر سعادت سعید: نظم (مشمولہ) راوی، شمارہ نمبر 100، لاہور، جی سی یونیورسٹی، 2013ء ص 180

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:73, July-Dece. 2014, pp 111-120

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2014ء، مسلسل شمارہ 73

نئی پنجابی شاعری اورطویل نظم: آغازِ روایت

ڈاکٹر نوید شہزاد
ایسوسی ایٹ پروفیسر شعبہ پنجابی،
پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج لاہور

....

ABSTRACT

This article deals with the beginning of long poem in new Punjabi poetry and it has been established that two poems of Ahmad Rahi namely 'Tarinjan' and 'Dak Lea Shararti Akhayan Non' are the pioneer ones. Third long poem of Punjabi is 'Hathan Charyan' by Sharif Kunjahi. The article revolves around these three poems with an effort to determine their literary status. Thus the article sheds light on the start of the long poem in Punjabi language.

....

اگر طویل نظم کی بات ہوتی تو یقیناً حکیم ناصر، جوگی جہلمی، عشق لہر، استاد دامن اور پھر سائیں اختر لہوری کا ذکر ناگزیر ہوتا یا پھر اِس سے پہلے کا عہد یعنی کلاسیکی شعری عہد کی طویل نظم کہ جو مثنوی،

جنگنامہ اور مرثیے کی صورت میں موجود ہے۔ ہم نے اسے ''ابتدائی طویل پنجابی نظم'' اس لیے نہیں کہا کہ اس موضوع کی بنیاد پنجابی لوک ادب ہے۔ پنجابی لوک اصنافِ سخن: وار، طویل وین، طویل ڈھولے اور لوک قصے ایسی منظومات ہیں کہ جو ابتدائی طویل پنجابی نظم کے نقوش کو بہ اہتمام سامنے لے کر آتی ہیں۔ چونکہ بات نئی طویل نظم کی ہے تو پھر ابتداء نئی پنجابی نظم کے بانی شعراء سے ہی کی جانی چاہیے۔ شریف کنجاہی اور احمد راہی نئی پنجابی نظم کی بنیاد رکھنے والے شاعر ہیں۔ شریف کنجاہی جب پنجابی نظم کی جانب لوٹے تب وہ جدید اردو شاعری کے حوالے سے جانے جاتے تھے اور شعری دنیا میں احمد راہی سے زیادہ مقبول بھی۔ یہی اولیت اُن کی وجہٗ شناخت ہے۔ جبکہ احمد راہی کی وجہٗ شناخت ''ترنجن'' ہے۔ کیونکہ شریف کنجاہی کا پہلا پنجابی مجموعہٗ نظم ''جگراتے'' اس کے بعد اشاعت پذیر ہوا تو گویا ''ترنجن'' کو نئی پنجابی نظم کا اولین مجموعہ ہونے کا اعزاز حاصل ہے۔ احمد راہی کا اس کے بعد کوئی دوسرا مجموعہٗ نظم شائع نہ ہوسکا، جب کہ شریف کنجاہی کا دوسرا شعری مجموعہ ''اوڑک ہوندی لوٗ'' پہلی بار پولیمر پبلی کیشنز لاہور کی جانب سے 1995ء میں شائع ہوا۔ یوں درج بالا موضوعِ تحقیق کے حوالے سے تمام تر بحث انہی دو شعراء اور انہی تین کُتب تک محدود ہوگی۔

''ترنجن'' پہلی بار 1952ء میں شائع ہوا۔ 1952ء سے لے کر احمد راہی کے انتقال تک اس کی نظموں میں کوئی ردّ و بدل یا اضافہ نہیں کیا گیا۔ ''ترنجن'' کے بعد احمد راہی نے پنجابی نظمیں لکھیں ضرور اور کچھ ماہنامہ ''لہراں'' لاہور [1] کے ''احمد راہی نمبر'' میں شائع بھی ہوئیں مگر ان میں کوئی طویل نظم نہ تھی۔ ''ترنجن'' میں اُن کی دو طویل نظمیں ''ڈک لے شرارتی اکھیاں نوں'' اور ترنجن'' [2] شامل ہیں۔ نظم ''ڈک لے شرارتی اکھیاں نوں'' کا پانچواں اور چھٹا مصرع اس بات کی گواہی دیتا ہے کہ اس نظم کی بنیاد ایک خواب ہے۔ دوشیزہ خواب میں اپنے عاشق کو مائل بہ محبت دیکھتی ہے تو شکوک و شبہات اور لمحاتِ ہجر کا شکار ہو جاتی ہے۔ جس کا بیان مختلف صورتوں میں رونما ہوتا ہے:

''تُوں سانوں جس پاسے کھچیں/ اوہ رستے نیں ٹیڈھے/ ساڈے
پیراں نال نہ ول تُوں/ پینڈے دُور دُریڈے/ مٹّھیاں مٹّھیاں گلاں
کرکے/ ونجارے دل ٹھگدے/ اُٹھدیاں واء ورولیاں وانگوں/
آوندے دُھوڑ اُڈاندے/ وسے ہوئے بدلاں وانگوں،/ دبے پیریں
جاندے/ ونجارے تے واء ورولے/ پرت نہ پھیرا پاندے/ ادھ اسمان

چڑھا کے گڈی/ ٹُک لیندے نیں ڈوراں/ کاہنوں آپنی جندڑی
رولاں/ کاہنوں میں ہڈکھوراں/ اوہ نہ ہووے مُڑ کے تینوں/ ڈھونڈاں
وانگ چکوراں/ جیہڑے پہلوں قسماں کھاندے/ پچھوں دین وسار/
اج تے تُوں وی سر تے چاویں/ اکھیاں وچ بٹھاویں/ ایس دا کیہ
بھروسا مینوں/ جے کر کل بھُل جاویں/ پِنڈ پِنڈ دا پانی پیویں/ تیرا کیہ
وساہ/ تیرا تے کجھ نہیں جانا، میرا/ ہو جاؤ حال تباہ/ نہ میں کیر سکاں
کوئی اتھرو/ نہ بھر سکدی ہاہ۔''(3)

نظم میں چار مقامات اہم ہیں۔ پہلا: '' پیاراں دے سنیوڑے لے کے/ سُفنیاں دے وچ آویں''، دوسرا: ''تیرے میرے پہلوں لکھاں/ ہوئے سی قول قرار''، تیسرا: '' تیریاں میریاں راہواں دے وچ/ بیلے، تھل، جھناں/ اودھر تُوں تے ایدھر میں/ وچ خورے کنے گراں''، چوتھا: ''کون کوئی تُوں، کتھوں آیوں/ کوئی اُگھ سُگھ نہ''۔ پہلا اس بات کی نشاندہی ہے کہ پیار کتھا ابھی لمحات وصل سے کوسوں دُور ہے، جس کا بڑا حصہ خواب کی صورت جلوہ گر ہو رہا ہے۔ دوسرا مقام ایک سطح پر نظم کی معنویت سے لاتعلق دکھائی دیتا ہے تو دوسری سطح پر کہانی کو ذومعنویت سے ہمکنار کر رہا ہے، خاص طور پر تیسرے مقام کی نموداری کے بعد۔ دوشیزہ کا یہ کہنا کہ تیری میری راہوں میں کئی بیلے، تھل اور دریا ہیں، تم اُدھر ہو اور میں اِدھر اور ہمارے درمیان لاتعداد بستیاں اور گاؤں۔ نظم کا یہ حصہ تقسیم برصغیر/ تقسیم پنجاب کی کہانی کو چھُوتا دکھائی دیتا ہے۔ ''ترنجن'' کا انتساب (امرتا پریتم دے ناں) ہندوستانی پنجاب کی معروف لکھاری امرتا پریتم کے نام ہے، جو ان مصرعوں کو مزید دلچسپ معنویت دان کرتا ہے۔ مگر چوتھا مقام نظم کو ایک نئے موڑ کی جانب گھسیٹتا ہوا محسوس ہوتا ہے، خاص طور پر باہم شناسائی سے پُر اِن مصرعوں کے سیاق میں، دیکھیے: '' ڈک لے شرارتی اکھیاں نوں،/ ایہ گل نہیں چنگی اڑیا!/ آؤندیاں جاندیاں تکیں، ڈکیں/ دس ایہ کسب کیہ پھڑیا/ تیرے میرے پہلوں لکھاں/ ہوئے سی قول قرار/ اج تے تُوں وی سر تے چاویں اکھیاں وچ بٹھاویں/ ایس دا کیہ بھروسہ مینوں/ جے کر کل بھُل جاویں/ پنڈ پنڈ دا پانی پیویں/ تیرا کیہ وساہ/ تیریاں میریاں راہواں دے وچ/ بیلے، تھل، جھناں/ تڑک گئیاں ہائے نازک ونگاں/ مُڑک گئی میری بانہہ۔'' اگر اس نظم کی کہانی کو مکمل طور پر ایک ایسے خواب کا بیان مان لیا جائے کہ جو ایک سے زائد مرتبہ دیکھا گیا، تو پھر یہ کہنا بے جا نہ ہوگا کہ مختلف

Phases سے متعلق ایک خواب کی مختلف اقساط کے بیان نے اس نظم میں ایسی صورت حال کو جنم دیا کہ جو اس کے مختلف حصوں کو، خاص طور پر مذکورہ بالا حصہ، ایک دوسرے کے ساتھ وصل ہونے کے لیے مشروط تسلسل فراہم کرتا ہے۔ یہی ''مشروط تسلسل'' احمد راہی کی اس نظم کا اہم اور بنیادی وصف ہے جو نا صرف نظم کو ابہام و ایہام کی فضا میں داخل کرتا ہے بلکہ کلیشئے (Cliche) سے بھرپور موضوع کو Mono Dimensional ہونے سے بھی بچا لیتا ہے، ورنہ نغمیاتی موضوع کا پوپ (Popular) اسلوب بیان اور معروف اختتام یقیناً اسے عامیانہ پن کی جانب کھینچ لے جاتا۔

احمد راہی کی دوسری طویل نظم ''ترنجن'' ہے، اسی نظم کے عنوان کو کتاب کے نام کے لیے بھی چُنا گیا۔ ''ترنجن'' کو پنجابی میں ''آ تن'' بھی کہتے ہیں۔ Folk-age سے متعلق خواتین کے مل بیٹھنے، اُننے، کاتنے کے اس مقام کی ویرانی اور اس ویرانی کا سبب اس نظم کا بنیادی موضوع ہے۔ معروف رائے یہ ہے کہ نظم ''ترنجن''، تقسیم پنجاب کے دوران اُن دوشیزاؤں کی کہانی ہے جو مہاجرت کے عمل سے گزر رہے اپنے قافلے/ قبیلے سے چھین لی گئیں۔ ابتداء سے اختتام تک مخاطب ماں ہے، یا ماں سے یک طرفہ مکالمہ کہہ لیجیے جسے خود کلامی بھی کہا جا سکتا ہے۔ یہ تقسیمِ پنجاب (1947ء) کی ہجرت کے دوران جنم لینے والے فسادات اور ان فسادات کے عوض زخمی زخمی تن من سمیت اپنوں سے چھن جانے والی دوشیزاؤں کی وارتا ہے۔ کچھ مصرعے عورت کے ساتھ ہونے والے ظلم و جبر کی اہم تصاویر کو سامنے لاتے ہیں، مثلاً: ''اگے پچھے، سجے کھبے/ یاں کیدو، یاں کھیڑے/ جنہاں نے لکھاں ہیراں لُٹیاں/ لکھاں رانجھے ساڑے/ ویر وچھنے، بابل دا گھر/ اج میرے لئی سُفنا ہویا/ نہ ہتھاں نوں مہندیاں لائیاں/ نہ سگناں دے گانے/ نہ سہیاں نے ڈولیاں گائیاں/ نہ بھر جائیاں سُرمے پائے/ نہ کوئی سہریاں والا آیا/ نہ ڈولی ویراں ٹوری/ جس دے ہتھ جدی بانہہ آئی/ لے گیا زور و زوری۔''(4) دو اور تصاویر اہم ہیں، پہلی: ''ہتھیں جنہاں نے اگاں لائیاں/ محل ماڑیاں والے/ اوہناں ہتھ خدائی/ سرکارے دربارے/ پٹکے بنھ بنھ بہندے/ اُچے ہو ہو بہندے/ اوہناں سار کیہ ساڈے دُکھ دی/ اسیں مزارعے، کمی/ اوہ جاگیراں والے۔''(5) ظاہر ہے یہ جاگیردارانہ نظام کی طرف اشارا ہے، کہ اس سارے فساد کی منصوبہ بندی اور اس کی پشت پناہی اسی نظام کے ناخدا کر رہے تھے۔ اس کے بعد یہ مصرعے: ''ریجھاں والیے مائے/ جے ایہناں دے محلیں جا کے/ ونگاں دے چھنکارے/ لُٹ کھڑدے ونجارے/ تاں میں ویکھدی بھلیے مائے/ ایہ جاگیراں والے/ محل ماڑیاں والے/ سرکارے

دربارے/ پٹکے بنھ بنھ بہندے/ اُچے ہو ہو بہندے۔''[6] اس بات کی ناقابل تردید گواہی ہے کہ تقسیم پنجاب کے لمحات نے صرف ایک ہی معیارِ قومیت کو شرف قبولیت بخشا اور وہ تھی مذاہب کی بنیاد پر قائم قومیت، اور اسی قومیت کو پنجابیوں کی بڑی تعداد نے قبول کیا۔ جزوی سطح پر کچھ مثالیں ایسی ملتی ہیں کہ جہاں نسلی بنیاد پر قائم پنجابی قومیت کو پیش نظر رکھا گیا اور اس بنیاد پر ایک دوسرے کے مال و جان اور عزت و آبرو کی حفاظت کا مقدس فریضہ انجام دیا گیا، ورنہ اٹھانوے فیصد پنجابی تب مذہبی جذبات کی رو میں بہہ رہے تھے۔

شریف کنجاہی کا مجموعۂ نظم پہلی بار ہندوستانی پنجاب میں گُرمکھی رسم الخط کی وساطت سے 1958ء میں شائع ہوا، جب کہ پاکستانی پنجاب میں شاہ مکھی رسم الخط کے ساتھ پہلی بار 1965ء میں زیورِ طباعت سے آراستہ ہوا۔ ''جگراتے''[7] میں طویل نظم کی طوالت کے مقرر کردہ ہمارے معیار کے مطابق کوئی نظم نہیں ملتی۔ البتہ 1995ء میں پہلی بار شائع ہونے والے شریف کنجاہی کے دوسرے شعری مجموعے میں ''ہاٹھاں چڑھیاں''[8] کے زیرِعنوان ایک طویل نظم شامل ہے، جس کے اختتام پر یہ حاشیہ درج ہے: ''1975ء دیاں کانگاں ویلے جدوں کنجاہ دے بیٹھلے پاسے دے پنڈ جھناں دی سٹ تھلے آ گئے سن۔''[9] گویا یہ نظم 1975ء یعنی بہت بعد کی تخلیق ہے مگر نئی پنجابی نظم کے بانی شاعر شریف کنجاہی کی نسبت سے اسے آغاز روایت کا حصہ ہی تسلیم کیا جائے گا۔ اس آزاد نظم کو چار حصوں میں تقسیم کیا گیا ہے۔ نظم میں وزن کا بطور خاص خیال رکھا گیا ہے جس کی اندرونِ نظم کئی گواہیاں موجود ہیں، مثلاً: ''اج ہتھل تے پلے والے/ سیلاباں اک بھاء خریدے''[10] 'سیلاب' کے لیے پنجابی زبان میں عام طور پر لفظ ''کانگ'' یا ''ہڑھ'' مستعمل ہے۔ اگر 'سیلاب' کا استعمال کیا جائے تو ''سَے، لا، ب'' کی بجائے اسے ''سلھاب'' یا ''سلابھ'' پڑھا لکھا جاتا ہے۔ مگر تخلیق کار نے وزن اور روانی کو پیش نظر رکھتے ہوئے ''سیلاب'' (واحد) سے ''سیلاباں'' جمع بنائی ہے اور یہ جمع بنانے کا طریق خالصتاً پنجابی لسانی قاعدے کے مطابق ہے۔ تخلیق کار نے ایک اور مصرعے میں وزن کی طلب کے مطابق لفظ ''سلاباں'' یعنی ''ے'' کے بغیر بھی استعمال کیا ہے، مثلاً: ''سانجھی پیڑ سلاباں والی اِک مُٹھ کر گئی سانوں۔''[11] اسی طرح لفظ ''کانگ'' (واحد) کی جمع ''کانگاں'' کا استعمال زیرِ بحث نظم میں یوں ہوا: ''کیہ دساں میں کیہ کر گئیاں کانگاں نال اساڈے۔''[12] اور دوسری بات قافیے ردیف کے اہتمام کی ہے۔ مثلاً: کیہ دساں میں کیہ کر گئیاں کانگاں، نال اساڈے/ ڈلھ ڈلھ پیندے

اکھیاں دے ایہ دوویں کھال اساڈے'' (13) خالصتاً اردو لفظ '' کھال'' کے لیے پنجابی زبان میں عام طور پر لفظ '' کھالا''، مستعمل ہے یا پھر '' موگا''۔ جب کہ '' ندی'' کے لیے '' رجواہا، کسّی'' استعمال کیا جاتا ہے، اور یہ دونوں الفاظ اردو زبان کا حصہ بھی ہیں۔ چونکہ یہاں قافیہ اسی لفظ کا طالب تھا سو اسے ہی استعمال کیا گیا۔ اسی طرح دوسرا ایک انگریزی لفظ بطور قافیہ '' مورال'' (Morale) استعمال ہوا ہے: '' تکلیفاں وچ ہور اُچیرے ہون '' مورال'' اساڈے'' (14) تو گویا کہا جا سکتا ہے کہ نظم میں تخلیق کار نے نا صرف وزن کا شعوری سطح پر اہتمام کیا بلکہ بحر کے ردھم کو لفظالی کے سلسلے میں مکمل اختیارِ چُناؤ دیا۔ جیسا کہ پہلے بھی ذکر کیا گیا کہ فنی حوالے سے نظم ایک ہی بہاؤ میں رواں دواں ہے مگر موضوعی اعتبار سے اسے چار واضح حصوں میں تقسیم کیا گیا ہے۔ پہلا حصہ ساون کی آمد، کالی گھٹاؤں کی رم جھم اور اس رم جھم کے ثمرات سے معمور ہے۔ اس حصے کا اختتام ساون رُت کے اچھے بُرے دونوں برتاؤ کے ذکر پر کیا گیا ہے، دیکھیے: '' کال سکال سیانے آکھن/ ساونی توں ٹردا جد ٹردا/ ہاڑی دے نیں پندھ لمیرے/ کتیں گڈ کے جیٹھ سمیٹو/ ساونی دا اے پینڈا چھوٹا/ ایہوا دس باراں ستوارے/ اک مہینہ گڈو چوتھے بھرو بھڑولے سارے/ سون ای ڈھائے سون اُسارے۔'' (15) دوسرے حصے کی ابتداء ساون کی خوش کام رم جھم سے ہوتی ہے اور اختتام: '' کل جھناں جہاں دے پاروں پیر جھناں سی بنیا/ روڑھ کھڑے اُس نے اوہ مجھیاں دے چروال اساڈے/ دنیا چاری ہمدردی دے بولاں توں کم اُچا۔'' (16) یوں ساون کی بے لگامی اور دریاؤں کی بے رحمی سے شروع ہو کر نظم کا دوسرا حصہ تباہ کاریوں کے بیان پر آن ٹھہرتا ہے۔ جب کہ تیسرا حصہ مردوں کی مردانگی کے فخریہ اور ہمت انگیز ذکر سے لیکر سیلاب کاریوں کو نکیل ڈالنے کے بیان تک ایک عمدہ اور جاوداں تصویر ہے، جو رواں دواں اور متحرک حیات کے دو کونوں کو ملانے اور ان کے بیچ حائل ہونے والے خلا کو حرفِ غلط کی صورت بخشنے کے اہتمام پر مبنی ہے، چار مصرعے دیکھیے: '' پر مرداں کد حیلے ہارے/ کد بن بہن نکارے/ کیہ ہویا جے ہاٹھاں چڑھیاں/ اج اس جھڑے کچے ڈھائے اوہ پکے بن جاسن/ تکلیفاں وچ ہور اُچیرے ہون 'مورال' اساڈے۔'' (17) چوتھے اور آخری حصے کی ابتداء اس لوک دانش کا بیان ہے کہ ہر مشکل کے بعد آسانی اور ہر دُکھ، خوشی کے لمحات کو جنم دیتا ہے، رات کا جانا بالآخر طے ہے۔ آخری چار مصرعوں پر مشتمل نظم کا اختتامیہ ہی نظم کا مرکزی خیال ہے اور اِسی کے عوض نظم اپنے منطقی انجام تک جا پہنچتی ہے، دیکھیے: '' سانجھی پیڑ سلاباں والی اک مُٹھ کر گئی سانوں/ اک دوجے دے درد غماں دا اس احساس

ودھایا/ تُوں جے اپنا ای سُکھ چاہیں ایہ سُکھ چیز نہ کوئی/ سنگیاں دے غم اندر وگدے اتھر اصلی مایا۔''(18)

نئی پنجابی شاعری میں طویل نظم کی بنیاد بننے والی ان تین نظموں میں سے دو احمد راہی اور ایک شریف کنجاہی کی تخلیق ہے۔احمد راہی کی پہلی نظم ''ڈک لے شرارتی اکھیاں نوں'' جو وصال و فراق کے لمحات سے دُور ایک خواب، ایک خواہش کا بیان ہے، رومانوی حوالے سے یقیناً یہ تخلیق اہم ہے مگر احمد راہی کی دوسری طویل نظم ''ترنجن'' کے مقابل چھوٹے کینوس پہ نظر آ رہی ہے۔ 1947ء کی ہجرت کے پس منظر میں نظم ''ترنجن'' کا کینوس وسیع ہے، گو اس نظم میں کوئی تلمیح یا واضح اشارہ نہیں مگر اس کے باوجود اس نظم کی تخلیق کا سبب تقسیمِ پنجاب کے دوران ہجرت کے خونی عمل کا حصہ بننے والی عورت کے تن من کی وارتا ہے۔ ناقدین کی جانب سے بیان کردہ نظم کے اسی تخلیقی سبب کو احمد راہی بھی تسلیم کرتے تھے۔ جب کہ شریف کنجاہی کی اکلوتی طویل تخلیق ''ہاڑھاں چڑھیاں'' کی بنیاد 1975ء میں پاکستانی پنجاب میں آنے والے سیلاب کی تباہ کاریاں ہے۔ جہاں تاریخی المیے کے بیان کے کارن ''ترنجن'' اہم تخلیق ہے، وہاں ''ہاڑھاں چڑھیاں'' بھی حوصلہ افزاء و ہمت انگیز اختتامیے کی بنا پر قابل قدر تخلیق ہے۔

حوالے:

-1 ماہنامہ ''لہراں'' لاہور (احمد راہی نمبر)

-2 احمد راہی۔ترنجن۔آئینہ ادب لاہور۔ پانچویں بار 1983ء۔ص 109 ,41

-3 ایضاً۔ص 41 تا 46

ترجمہ: تم ہمیں جس اور بلا رہے ہو/ وہ راستے اُلجھے ہوئے ہیں/تم ہمارے پاؤں کی زینت مت بناؤ/ دور دراز کے راستوں کو/ دل لبھانے والی گفتگو سے/ خانہ بدوش سوداگر دل چھین لیتے ہیں/ اُٹھتے ہوئے بگولوں کی مانند/ دُھول اُڑاتے ہوئے آتے ہیں/ اور بانجھ بادلوں کی طرح/ دبے پاؤں واپس چلے جاتے ہیں/ خانہ بدوش سوداگر اور گرد بار/ کبھی نہیں لوٹتے/ پتنگ آسمان پہ چڑھا کر/ ڈور کاٹ دیتے ہیں/ میں کیوں اپنی زندگی ویران کروں!/ میں کیوں اپنے آپ کو آہ و فغاں کے سپرد کروں!/ کہیں ایسا نہ ہو کہ/ میں تجھے چکور کی مانند ڈھونڈتی پھروں/ جو پہلے عہد و پیاں باندھتے ہیں/ بعد میں بھُلا دیتے ہیں/تم آج تو مجھے سر پہ اُٹھا رہے ہو/ آنکھوں میں بٹھا رہے ہو/ مگر مجھے اس کا کیا بھروسہ/ جو کل تم مجھے بھُلا دو/ تم گاؤں گاؤں گھومنے والے/ تمہارا کیا اعتبار/ تمہارا تو کچھ نہیں بگڑے گا، مگر میں/ تباہ و برباد ہو جاؤں گی/ نہ میں آنسو بہا سکتی ہوں/ اور نہ ہی آہ بھر سکتی ہوں۔

-4 ایضاً۔ص 110 تا 112

ترجمہ: آگے پیچھے، دائیں بائیں/ یا کیدو، یا کھیڑے/ جنہوں نے لاکھوں ہیروں کی عصمت دری کی/ لاکھوں رانجھے جلا کر راکھ کر دیے/ بھائی بچھڑ گئے، بابل کا گھر/ آج میرے لیے خواب بن چکا/ نہ ہاتھوں پہ حِنا سجی/ اور نہ شگن کے گانے بندھے/ نہ ہمجھولیوں نے بیاہ کے گیت گائے/ نہ بھابیوں نے سُرمہ ڈالا/ نہ کوئی سہرے باندھ کر آیا/ اور نہ ہی بھائیوں نے اپنے ہاتھوں ڈولی روانہ کی/ جس دوشیزہ کی کلائی جس فتنہ پرداز کے ہاتھ لگی/ وہ اُسے مالِ غنیمت کی مانند لے اُڑا۔

-5 ایضاً۔ص 113

ترجمہ: جنہوں نے اپنے ہاتھوں آگ لگائی/ محلوں حویلیوں والے/ خدائی اُن کے ہاتھ ہے/ سرکار دربار سب اُن کے/ اونچے شملوں والے/ اُونچی مسندوں پہ بیٹھنے والے/ اُنہیں ہمارے دُکھ

اور کرب سے کیا غرض!/ ہم مزارعے، کمی، ہاری/ اور وہ جاگیروں کے مالک۔

-6 ایضاً۔ص 113, 114

ترجمہ: اپنے دل میں بیٹیوں کے آسودہ مستقبل کی خواہش سجانے والی، اری ماں!/ اگر ان ناخداؤں کے محلات سے/ بانکوں کی جھنکار کو/ خانہ بدوش سوداگر لوٹ لے جاتے/ تو میں دیکھتی، اری سادہ لوح ماں!/ یہ جاگیروں کے مالک/ محلات کے باسی/ جو سرکار دربار میں/ اونچے شملے سجا کر جلوہ افروز ہوتے ہیں/ آن بان شان کے ساتھ۔

-7 شریف کنجاہی۔جگراتے۔عزیز پبلشرز لاہور۔1986ء۔ص

-8 شریف کنجاہی۔اوڑک ہوندی لو۔ پولیمر پبلی کیشنز لاہور۔اول 1995ء۔ص 50

-9 ایضاً۔ص 57

ترجمہ: 1975ء کے سیلاب کے دوران جب کنجاہ (گجرات، پنجاب) کی نچلی جانب کئی گاؤں دریائے چناب کی زد میں آ گئے تھے۔

-10 ایضاً۔ ص 54

ترجمہ: آج امیر و غریب دونوں کے ساتھ/ سیلاب نے ایک جیسا سلوک کیا۔

-11 ایضاً۔ ص 57

-12 ایضاً۔ ص 54

-13 ایضاً۔ ص 54

ترجمہ: میں کیا بتاؤں کہ سیلاب نے ہمارے ساتھ کیا برتاؤ کیا/ ذکر چھوتا ہوں تو دونوں آنکھوں کے نالے ٹوٹ ٹوٹ جاتے ہیں۔

-14 ایضاً۔ ص 56

ترجمہ: مشکل وقت میں ہمارے مورال اور بلند ہو جاتے ہیں۔

-15 ایضاً۔ ص 52

ترجمہ: دانا کہتے ہیں کہ خشک سالی اور خوشحالی کی ابتداء/ ساون سے ہوتی ہے/ ہاڑ (رُت) کا سفر لمبا ہے/ کاتک میں بیجو وہ جیٹھ رُت میں سمیٹو/ ساونی کا سفر مختصر ہے/ یہی کوئی دس بارہ ہفتے/ ایک مہینے فصل بیجو اور چوتھے مہینے اُس کا ثمر پاؤ/ ساون رُت ہی تباہ کرتی ہے اور یہی سہارا بنتی

ہے۔

-16 ایضاً۔ ص55

ترجمہ: جن گڈریوں کے سبب کل دریائے چناب، پیر چناب بنا تھا/ آج اُسی چناب نے ہمارے گڈریوں کو ڈبو دیا/ ہمارا یہ گھاؤ دنیا کے ہمدرد بولوں سے بھرنے والا نہیں۔

-17 ایضاً۔ ص56

ترجمہ: مگر مرد کب ہار مانتے ہیں!/ کب ہاتھ پہ ہاتھ دھر کے بیٹھتے ہیں!/ کیا ہوا جو گھٹاؤں نے گھیر لیا/ آج ان جھومتی لپکتی گھٹاؤں نے جن کچے مکانوں کو گرایا کل وہ پکے بن جائیں گے/ کیونکہ مشکل وقت ہمارے عزائم کو اور بلندی دے ڈالتا ہے۔

-18 ایضاً۔ ص57

ترجمہ: سیلاب کی تباہ کاریوں کے مشترکہ دُکھ نے ہمیں متحد کر ڈالا/ ایک دوسرے کے دُکھوں کے احساس کو اس نے مزید بڑھا دیا/ اپنے آرام و راحت کو ہی مقدم رکھنا بڑی بات نہیں/ بلکہ دوسروں کے دُکھ درد میں بہنے والے آنسو انسان کا حقیقی سرمایہ ہیں۔